

Italijanski okupator v Ljubljani 1941—1943

1. Okupacija Ljubljane

Mussolinija so dogodki v Jugoslaviji prehiteli. 27. marca 1941, ko so jugoslovanski narodi, — kar je KPJ že nekaj let pripravljala — z manifestiranjem po vseh glavnih mestih odklonili trojni pakt, ki ga je podpisala Cvetkovičeva vlada, je bila na meji proti Sloveniji le II. italijanska armada pod poveljstvom generala Ambrosija s sedežem v Gorici. Sestavljali so jo grupa alpinov, 14 divizij in grupa graničarjev, ki so bili porazdeljeni v tri armadne zборе XI., VI. in V. V zaledju sta bila še dva pomožna zbora. Sam načelnik glavnega štaba suhozemske vojske general Mario Roatta je prišel v Vilo Vicentino pri Červinjanu, da bi vodil obrambo meje. Italijanska vojska je tedaj pričakovala jugoslovanski napad, ki pa ga ni bilo.

Šele 11. aprila, ko so Italijani izvedeli za nemške prodore v Srbijo in za prodor, ki je vodil čez Maribor proti Zagrebu, je II. armada prešla v ofenzivo proti Vrhniki, ki naj bi jo zasedle enote XI. armadnega zbora. General Zanussi pripoveduje, da je bil sam Roatta, ki je mimo poveljujočega generala Ambrosija in Robottija, poveljnika XI. armadega zbora, našel na cesti polk bersaljerov, ki je bil deloma motoriziran; tega je nagnal v »polet proti Ljubljani«, tako da so Italijani prišli v glavno mesto Slovenije nekaj ur prej, preden bi Nemci mogli priti vanj.¹

To je bil 11. bersaljerski polk, ki je z oklopnim bataljonom »Celere« 11. aprila 1941 ob pol šestih zvečer prišel v Ljubljano. Pred cerkvijo na Viču ga je sprejel ljubljanski župan dr. Adlešič in poveljniku poklonil mestne ključe. Italijanski vojaki so se zbrali okrog Magistrata, nato pa so razvili italijansko zastavo na gradu.²

Italijanski generali so bili nad jugoslovanskim sovražnikom razočarani. »Nekaj več bi lahko napravila jugoslovanska armada, morala bi napraviti ali vsaj poskušati in to tem bolj, ker sta bila dobra grižljaja Reka in Zadar v neposrednem dosegu. Namesto tega smo, kjer smo pričakovali, da najdemo vojsko, našli praznino.«³ Tako izraža Zanussi, vodilni italijanski oficir iz štaba II. armade svoje razočaranje nad vojno in zmago.

Vojna se je končala 17. aprila 1941 s podpisom premirja, ki je stopilo v veljavo naslednji dan. V Sloveniji pa še prej, z zavzetjem Ljubljane. Bitk ni

¹ Zanussi, *Guerra e catastrofe d'Italia*, Rim 1946, str. 85 in naslednje, str. 96.

² J. J., *Vdor italijanske vojske v aprilu*, »Tovariš« 1948, str. 22, 23, 28—32.

³ Zanussi, prav tam, str. 97.

bilo, če izvzamemo nekaj patroljnih bojev in italijanskega nenadnega bega iz Cerknega v noči od 8. na 9. april, kjer so zažgali celo nekatere vojašnice, da ne bi prišle v roke prodirajočim Jugoslovanom. Pojavila se je namreč jugoslovanska patrolja, ki je vdrla čez mejo, in prišle so živali, ki so sprožile italijanska minska polja. Beg Italijanov s poveljniki vred na tem mestu je bil splošen.⁴

Fašistična Italija je pozdravila razsul. Jugoslavije, ki ga je zakrivil v resnici jugoslovanski režim sam, kot svojo veliko zmago. Po porazih v Grčiji, Albaniji, Libiji v zimi 1940/41 in v Etiopiji — prav 6. aprila 1941 so Italijani izgubili Adis-Abebo, glavno mesto Etiopije, — je fašistično časopisje našlo v zmagi nad Jugoslavijo »moralno zadoščenje«, začelo pisati ne le o »odrešeni« Dalmaciji, po kateri je italijanski iredentizem že v prvi svetovni vojni stegoval svoje roke, temveč tudi o »odrešeni« Sloveniji.

V vrsto neresničnih zgodb o takratnem dogajanju moramo šteti tudi pisanje fašistov o bojih za Ljubljano, o »zavzetju« trdnjave Vič itd.

2. Doba vojaške okupacije

Civilni komisariat

Drugi dan italijanske okupacije v Ljubljani je potekel v znamenju dveh razglasov. General Federico Romero, poveljnik divizije »Isonzo«, je razglasil, da prevzame »poveljstvo mesta z vso vojaško in civilno oblastjo«. Odredil je oddajo orožja in predpisal policijsko uró od 21^h do 5^h. Ban Marko Natlačen pa je v dnevnem časopisju razglasil, da sta »ban in Narodni svet prevzela... izvrševanje vrhovne oblasti«, ker so z nastankom samostojne države Hrvatske pretrgane zveze z jugoslovansko vlado. V Narodnem svetu, ki je zbral predstavnike vseh političnih strank, komunistični partiji niso priznali zastopnika, češ da ni državno priznana. Glavna skrb bana in NS pa je bil javni red, ki ga sploh nihče ni kalil ali skušal kaliti, zato so ustanovili še pomožno policijo, »Slovensko legijo«, v katero so vabili oficirje in vojake.⁵ Te italijanski okupator ni priznal, zahteva po policiji pa se je vlekla kot rdeča nit v vsem obdobju italijanske okupacije: glavna skrb meščanskih vodij je bila zahteva po slovenski policiji. Ves čas od 1941 do 1942 so Italijanom postavljali to zahtevo in to toliko časa, dokler niso dobili svoje MVAC,⁶ s katero so ob strani Italijanov in pod njihovim vodstvom napadali našo NOB.⁷

Šele 15. aprila 1941 je izšel razglas Maria Robottija, poveljnika videmskega XI. armadnega zbora, ki je zasedel Slovenijo, v katerem je med drugim odredil, da prideta orožništvo in civilna policija pod poveljstvo italijanske

⁴ Zanussi, prav tam, str. 85; arhiv XI. a. z., fasc. 655; arhiv Genio XI. a. z., fasc. 924; hrani IZDG.

V nadaljnjem naj upoštevajo bravci, da vse arhivsko gradivo, ki bo tu navedeno in ki ne bo imelo izrecno oznako hranilišča, hrani arhiv Inštituta za zgodovino delavskega gibanja (IZDG).

⁵ Službeni list (v nadaljnjem citiram SL) 16. aprila 1941, leto 12/30.

⁶ MVAC = Milizia volontaria anticomunista ali Prostovoljna antikomunistična milica — izrazita belogardistična organizacija.

⁷ Fr. Saje, Belogardizem, Ljubljana 1952, str. 221, 230, 242—243, 246; spomenice Ehrlicha, Rožmana, Rupnika.

vojske (točka 4), da se morajo vsi moški javiti najbližji vojaški oblasti (točka 5), da je poleg policijske ure od 21^h zvečer do 5^h zjutraj (točka 6) potrebna dovolilnica za gibanje iz kraja v kraj (točka 7). Denarju je določil tečaj 30 lir za 100 din. Prenizko vrednotenje denarja je povzročilo naraščanje cen, katere so prekupčevalci še sami dvigali v lastno korist, obogatili so se pa predvsem fašisti.

18. aprila je civilno oblast na zasedenem ozemlju prevzel kot civilni komisar tajnik fašistične stranke v Trstu Emilio Grazioli in sicer iz Natlačenovih rok, kateremu se je za sodelovanje z italijansko vojsko zahvalil.⁸ Ta dokument kolaboracionizma je imel za Graziolija še poseben pomen, ker je bil Natlačen ne samo ban, marveč tudi predsednik Narodnega sveta, ki si je prilastil vrhovno oblast.⁹ Grazioli je kot fašist res lahko smatral, da je vrhovno oblast prevzel in ne zavzel. Že dan nato je v bivšem policijskem poslopju na Bleiweisovi cesti št. 22 (danes Prešernova) prevzel poveljstvo nad novo ustanovljeno skupino civilnih karabinjerjev v Ljubljani major Raffaele Lombardi. V kratkem je izpeljal organizacijo civilnih karabinjerjev v vsej Sloveniji tako, da je bilo l. 1941 v Sloveniji 1.465 karabinjerjev s 500 bivšimi jugoslovanskimi orožniki porazdeljenih na 72 postaj na podeželju in 34 postaj ob meji. Postaje so bile podrejene 8 poročniškim postajam in te 4 četnim v Ljubljani, Novem mestu, Kočevju in Logatcu.¹⁰

Ljubljana sama je imela junija 1941 deset karabinjerskih postaj in sicer v Tomanovi ulici, na Dolenjski cesti, Bregu, Tržaški cesti, Celovski cesti, v Masarykovi ulici, na Zaloški cesti, Poljanski cesti, Tyrševi cesti in v Šubičevi ulici. Karabinjerjem je bilo dodeljeno nekaj agentov, ki so bili Slovenci, prevzeli pa so jih od jugoslovanske uprave. Postaje so v tem času šteje vsaka po 11–13 karabinjerjev.¹¹

Visoki komisar je svojo dejavnost začel s tem, da je nadel Sloveniji zunanje poteze italijanstva. 21. aprila je ukazal, naj karabinjerji iz uradov odstranijo slike bivše kraljevske hiše. Kmalu nato je prišel ukaz generala Ambrosija (24. aprila 1941), ki pravi, da je na okupacijskem ozemlju dovoljena le italijanska zastava; obljublja, da je na poti pošiljka zastav, katere bodo razdelili zastonj.¹² Ostrejšje zahteve je postavil civilni komisar 30. aprila 1941, ko je predpisal dvojezičnost vseh javnih napisov od 5. maja dalje; 2. maja 1941 pa je z naredbo št. 15¹³ vpeljal cenzuro listov in ustanovil Tiskovni urad, ki je bil nato vsa leta italijanske okupacije tudi center njegove propagande. Istočasno je proglasil vrsto sekvestrov nad bankami in zavarovalnicami, ki so imele svoje centrale izven Slovenije, dobile so italijanske komisarje; tako tudi ljubljanska radijska postaja, ki je imela svoj oddajnik v Domžalah, a so ga Nemci razbili. Italijani so postavili svoj šibkejši oddajnik.

Ves april je potekal za italijanske gospodarje kot da je vse v redu, saj so sprejeli poklon slovenske buržoazije. Edina skrb so bili komunisti.

⁸ »Slovenec«, 21. aprila 1941.

⁹ SL, 16. aprila 1941, leto 12/30.

¹⁰ Arhiv visokega komisarja, fasc. 1 a, mapa I (citiram v nadaljnjem VK, f. 1 a (I)).

¹¹ Arhiv karabinjerjev, fasc. 176, poročilo notranje karab. čete 25. junija 1941, št. 1–2.

¹² VK, f. 5/I, dopis 2. armade 24. aprila 1941, št. 339.

¹³ SL, 23. aprila 1941, št. 33, naredba 14; dne 2. 5. 1941, naredba 15.

3. Najnevarnejši fašistični sovražnik: komunisti

Vojaška poveljstva in enote so prve tedne po okupaciji skrbele za to, da poberejo orožje in opremo bivše jugoslovanske vojske. Vsa vojaška poročila govore sicer o tem, da je ljudstvo ravnodušno ali mirno, saj so mu pobrali zaradi varnosti tudi lovske puške.¹⁴

Prve dni vojne in prve dni okupacije so se Italijani bali četnikov, posebnih oddelkov kraljeve vojske, ki jih pa ni bilo. Zato lahko trdimo, da je italijanska vojska smatrala Slovenijo za popolnoma nenevarno deželo, če izvzameo strah pred komunisti; nekaj pozornosti pa so posvetili tudi primorskim emigrantom.

Že 30. aprila 1941 je poveljstvo vojaških karabinjerjev 2. armade¹⁵ zahtevalo, da je »treba komuniste aktivno zasledovati... , vodilne pa je treba takoj ugotoviti... in jih ob prvih pojavih komunistične dejavnosti aretirati«. »Nočemo presenečenj... zato odprite oči in ušesa...« Omenili so še, da je pri iskanju komunistov pomoč bivših žandarjev dragocena. Lahko si predstavljamo, da je zasledovanje in pomoč žandarjev takoj rodilo uspeh: sestavljeni so bili prvi sezname vodilnih in drugih komunistov, kajti arhivi bivših jugoslovanskih policijskih organov so bili deloma uničeni (nekateri so zgoreli v opekarni na Brdu).

Civilni komisar Grazioli tega ukaza vojske ni niti čakal. Prišel je iz Trsta še s svežimi vtisi, ker je 1940 in 1941 pomagal pripravljati proces proti »slavokomunistom«, to je slovenskim komunistom, ki jih je vodil narodni heroj Pinko Tomažič, in meščanskim slovenskim antifašistom. Dobro je vedel, kdo je najhujši in najnevarnejši sovražnik fašistov. Že 28. aprila je kvestor (policijski ravnatelj) podpisal ukaz, da naj aretirajo 32 vodilnih slovenskih komunistov. Seznam je dobil od bivšega vodje ljubljanske policije Hacina.¹⁶ Ob odsotnosti Edvarda Kardelja policija ni našla ne Toneta Tomšiča, ne Borisa Kidriča, ne Franca Leskoška, zato je izpustila tudi druge aretirance. Kvestor je hotel na ta način komuniste uspavati, ali KPS je po teh aretacijah prešla v strogo ilegalo.

Po aneksiji Ljubljanske pokrajine, ko je italijanska civilna oblast dobila vse pravice nad pomirjeno pokrajino, se je zasledovanje komunistov še poostriilo, kajti opazili so, da se je povečala njih dejavnost tako po partijski liniji kot po liniji OF. 5. junija 1941 je sporočila kraljeva kvestura (policijsko ravnateljstvo) v Ljubljani vsem podrejenim naslednje: »Znano nam je, da razvijajo v glavnem mestu in drugih krajih... združeni in osamljeni elementi komunistično agitacijo, jo stvarno izvajajo s sklicevanjem sestankov, sestavljanjem in razširjanjem prevratnih letakov«. Nato je zahtevala, da je treba tako »delovanje zatreti z največjo odločnostjo«. Zaradi tega naj »ugotove obstoj morebitnih komunističnih skupin, identificirajo posamezne propagandiste, zlasti pa voditelje, in zasledujejo njihovo kretanje..., doženejo naj, s kakšnimi sredstvi razpolagajo in v kakšni obliki delajo propagando«. Za sedaj naj se »omeje na zbiranje koristnih podatkov...«, izvzete so le javne

¹⁴ Arhiv karabinjerske grupe — 154, št. 10, 17 (4—45).

¹⁵ VK, f. 3/I, št. 27/65, 50. 4. 1941.

¹⁶ Arhiv kvesture, fasc. 3/I s.

manifestacije, da bo »urad mogel dati potrebna navodila, poslužujoč se dejstev, s katerimi že razpolaga«. ¹⁷

Ljubljanska kvestura je torej v dobrem mesecu zbrala že marsikaj, hotela pa je imeti še več podatkov. Že 9. junija sporoča kvestura dodatno, da je treba komunistične elemente iskati v krogu železničarjev, delavcev in študentov. Tudi nekateri profesorji naj bi sodelovali pri komunističnem gibanju. Dva dni nato obvesti, da so v Tivoliju aretirali dva študenta, ki sta vrezovala v klop znak srp in kladivo. Pohvale karabinjerju in policijskemu agentu, ki sta ju prijela, dežujejo nato z vseh strani. ¹⁸

Delu komunistov ni sledila samo civilna policija; nekaj dni nato, 12. junija, je vojaški špijonažni center ugotovil, da se »v vsej Sloveniji, zlasti pa v Ljubljani in okolici, z dneva v dan bolj širi delovanje razsežne komunistične organizacije, ki razpolaga s tiskanim ali ciklostilnim periodičnim tiskom... ‚Slovenskim poročevalcem‘, ki ga razširjajo tudi po Gorenjski«. »Po obvestilih, ki jih imam, se komunisti ukvarjajo tudi z zbiranjem orožja in streliva za skrivna skladišča, ki jih nameravajo ustvariti«. ¹⁹

Priznati je treba, da je italijanski špijonaži kljub konspiraciji, ki je vladala v vrstah KPS, res uspelo marsikaj izvedeti, vendar le premalo; najvažnejšega, namreč da skrivna skladišča orožja že obstajajo, da je orožje že zbrano, tega niso izvedeli. Šele 7. julija 1941 omenja »Obveščevalni vestnik« XI. armadnega zbora, da »komunistični študenti skrivajo... ponoči orožje in strelivo v gozdovih okrog Tivolija, Rožnika in Golovca«. ²⁰ Toda tudi če so Italijani vzeli to poročilo kot objektivno, resnično, je gotovo, da je v tem primeru šlo le za posameznike in posamezne kose orožja. Velikih skladišč orožja v Ljubljani Italijani niso nikdar odkrili.

Razumljivo je, da so civilne policijske oblasti in vojaški karabinjerji glede na okrožnico kvesture 5. in 9. junija začeli takoj iskati komuniste.

Divizija »Granatieri di Sardegna«, katere enote so bile razmeščene v Ljubljani, je 5. julija opozorila civilne karabinjerje, da so Moste center komunistične propagande, ki razširja tisk in letake. Notranja karabinjerska postaja v Ljubljani ji je 22. julija odgovorila, da so bile tam že »večkratne sovražne manifestacije, ki so se končale z aretacijami, kar potrjuje zgornje opozorilo. Zlasti intenzivno pa delajo komunisti v Saturnusu«. Dodala je, da nima ljudi, ki bi znali slovensko, med delavstvo bi morali vrniti civiliste-konfidente. Šele 31. avgusta so v tovarni »Saturnus« ugotovili nekatere komuniste, vendar niso imeli stvarnih dokazov, da bi jih lahko prijeli. ²¹

Tudi poveljstvo II. armade je 18. julija sporočilo, da je največje število delavcev s komunističnimi idejami v Šiški, komunistični sestanki pa so bili na Krimu, v gozdnih predelih Grosuplja; v Ljubljani omenja Florijansko ulico. V Šiški so karabinjerji sami po natančnih preiskavah ugotovili, da je gostilna »Keršič« na Celovški cesti gnezdo komunističnih elementov; ²² gostilno je imel

¹⁷ Zbornik dokumentov in podatkov o narodnoosvobodilni vojni jugoslovan-skih narodov, del VI, knjiga 1, Beograd 1952 (v nadaljnjem citiram Zbornik dokumentov NOV VI/1), dokument št. 83, str. 243.

¹⁸ Arhiv karab. grupe, fasc. 154, akt 5 (Seg. 4—5) in 6 (Seg. 4—5).

¹⁹ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 85, str. 245.

²⁰ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 94, str. 258.

²¹ Grupa fasc. 154, akti št. 55, 109, 105, oznaka 4—10.

²² Prav, tam, akt št. 106 (4—10) in 102 (4—10).

v najemu Milan Majcen, pri katerem je bil tudi njegov brat. Postali so pozorni na Ježico; Nemci so namreč opozorili črnosrajčnike 55. legije, da se v neki kleti zbira kar 30 komunistov. Nato so ugotovili, da je šlo za sestanke iz leta 1940. Poročilo je zanimivo toliko, kolikor zvemo za sodelovanje nemškega in italijanskega okupatorja pri zasledovanju komunistov.²³

Vsa ta poizvedovanja italijanskih policijskih oblasti, kolikor jim ni pomagal bivši vodja ljubljanske policije Hacin, so Italijane pripeljala do sklepa, da je nujno potrebno zapreti vsaj vodilne komuniste. Reš je, da okupator za funkcije vodilnih komunistov ni zvedel, vendar najdemo v arhivu glavne karabinjerske postaje v Ljubljani od 8. do 23. julija 1941 tiralice za Vladom Krivicem, Cvetom Močnikom, Edom Kardeljem in Borisom Kraigherjem. 13. avgusta so ponovno iskali Eda Kardelja, Borisa Kidriča, Franca Leskoška, Toneta Tomšiča, 14. avgusta pa Jožeta Moškriča.²⁴

Med znanimi tiralicami iz te dobe najdemo le eno tiralico za primorskim emigrantom, za prof. dr. Lavom Čermeljem, ki so ga iskali v zvezi z aretacijami v Slovenskem Primorju leta 1940/41 in ki so končale z II. tržaškim procesom decembra 1941, ne najdemo pa niti ene tiralice za katerikoli vodilnim meščanskim politikom. Ob tem dejstvu nam postane jasno, kdo je bil okupatorju najbolj nevaren.

4. Italija anektira »Ljubljansko pokrajino«

3. maja 1941 je izšel zakon — ukaz št. 1, ki je po fašistični zakonodaji, ko ga je sprejel senat ter fašistična korporacijska zbornica 27. aprila 1943, postal zakon,²⁵ s katerim je slovensko ozemlje postalo »sestavni del kraljevine Italije« kot »Ljubljanska pokrajina« (1. člen). »Ureditev se določi s kraljevimi ukazi«, »imela bo glede na strnjeno slovensko prebivalstvo avtonomen ustroj« (2. člen). Visokemu komisarju, ki bo izvrševal vladno oblast (3. člen) bo »v pomoč 14 predstavnikov, izbranih iz produktivnih skupin slovenskega prebivalstva«, tako imenovani sosvet (4. člen). Prebivalci pokrajine bodo uživali to prednost, da vojaška služba zanje ne bo obvezna (5. člen). V šestem členu predpisuje slovenščino kot obvezni predmet za osnovni pouk, italijanščina pa je fakultativni predmet v srednjih in višjih šolah. Glede uradnega jezika ni določil, le »uradne uredbe bodo izdajali v obeh jezikih«.

Tako je nameraval okupator osrečiti slovensko »prebivalstvo«, kot ga uradno naziva tu in večinoma tudi pozneje. To naj bi bila »široka upravna, kulturna, finančna avtonomija v duhu liberalnega postopanja«, o kateri je govoril italijanski minister za zunanje zadeve Ciano v svoji beležki 26. aprila 1941, ko je o tem razpravljal z Ducejem, to je z Mussolinijem. »Liberalna načela« naj bi »pridobila simpatije po Nemcih okupirane Slovenije« (zapisek 29. marca 1941).²⁶ V resnici je okupator uvedel v upravo stroga fašistična načela, kar pove 3. člen, saj je imel vso vladno oblast visoki komisar, ki je tako

²³ Prav tam, akt št. 157 in 178 (4—10).

²⁴ Arhiv glavne karabinjerske postaje, fasc. 177, akt št. 61, 71, 77, 78, 104, 106, oddelka 4—38.

²⁵ SL, 7. maja 1941/37 in SL, 5. junija 1943/45.

²⁶ Ciano, Diario — Rizzoli 1946.

postal v provinci mali duče. Bil je kljub naslovu enakopraven prefektom 1. razreda drugih italijanskih provinc, kar kaže na tendenco: Ljubljansko provinco izenačiti z drugimi italijanskimi provincami.²⁷

Italijanski viri povedo, da so zastopniki slovenskih meščanskih strank na prigovarjanje Graziolija zaprosili za ustanovitev pokrajine²⁸ in se nato zahvalili; zahvalili celo za aneksijo.²⁹

Fašisti sicer niso imeli pomislekov glede mednarodnega prava, kateremu je aneksija bila v obraz. To so pokazali že v primeru Abesinije in Albanije, na neki način pa so se le hoteli zavarovati s tem, da so pridobili za svoj načrt zastopnike slovenskih meščanskih strank in so po fašističnem načelu smatrali, da imajo za seboj tudi »prebivalstvo«. Položaj pa ni bil tako preprost. Če karabinjerska poročila iz te dobe govore, da je slovensko ljudstvo, zlasti prebivalstvo Ljubljane, sprejelo aneksijo kot »da bi se nič ne zgodilo«,³⁰ povedo s tem, da Slovenci za aneksijo niso bili navdušeni, dasi je »Slovenec«, glasilo klerikalne stranke, glasilo bana Marka Natlačena in škofa Gregorija Rožmana, pisaril o hvaležnosti ljudstva do dučaja.³¹ V resnici pa je ljudstvo po okupaciji prav ob aneksiji otipljivo spoznalo, kam so ga pripeljali meščanski politiki: fašizmu so ga izročili na milost in nemilost.

Slovenski meščanski politiki niso imeli niti toliko poguma, da bi zahtevali vsaj nekaj pravice za zatirane primorske Slovence, s katerimi so prišli tedaj pod isto državo. Kaj šele, da bi si upali postaviti kak slovenski program z zahtevo po združenju vseh Slovencev. Sprejeli so odcepitev Gorenjske in Štajerske, dasi vemo, da je Mussolini razmejitev sam imenoval »diktat«: »Nemci so nam sporočili neko mejo«, se je izrazil v Gorici 31. julija 1942.³²

Aneksijo po Italijanih zasedene Slovenije in ustanovitev Ljubljanske pokrajine je kakor namišljeno zmago nad Jugoslavijo fašistično javno mnenje pozdravljalo z velikim hrupom. Tudi ohranjeni italijanski dokumenti XI. armadnega zbora in dokumenti fašistične stranke v Ljubljani ne zabeležujejo nikake kritike glede aneksije. Fašizem je bil z okupacijo naše zemlje zopet enkrat v vzponu, dosegel je uspeh in zapeljane italijanske množice so mu ploskale. Negodovanje se je začelo šele potem, ko se je položaj zaradi vstaje v Sloveniji spremenil in dosegel največjo stopnjo napetosti v letu 1942/43.³³

Aneksijski dekret pravi, da se ureditev pokrajine določi s kraljevimi ukazi (člen 2). Edini primer tega je kraljeva naredba 15. aprila 1942, s katero so na Ljubljansko pokrajino razširili osnovne določbe italijanske ustave in najvažnejše ustavne fašistične zakone.³⁴ Nikdar ni bilo priznано Slovincem n. pr. italijansko državljanstvo, zato so bili Slovenci le »državljeni po aneksiji — cittadino d'annessione«. Zasluga za to pa gre le narodnoosvobodilnemu gibanju.

²⁷ VK, I/5 (dopis notr. min. 21. 10. 1941, št. I/15000).

²⁸ »O Ljubljanski pokrajini« 1. julija 1942, v arhivu Tiskov. urada, f. 30.

²⁹ Več o tem glej Fr. Saje: Belogardizem, 1952, str. 35—37, 39.

³⁰ »Slovenski poročevalec« 1941, ponatis, Ljubljana 1951, opomba 26.

³¹ »Slovenec«, 4. maja 1941.

³² Cavallero, Comando Supremo 1940—1943, Capelli Editore 1948; zapisek pod 31. julija 1942.

³³ Tiskovni urad, f. 30, vrsta poročil iz leta 1942/43.

³⁴ SL, 26. 12. 1941, št. 1853.

Izenačenje z Italijo se je začelo in nadaljevalo po upravni liniji. Že 4. maja 1941 je bil vpeljan italijanski monopol za tobak, vžigalice, sol itd.³⁵ 2. junija 1941 je bila odrejena zamenjava dinarjev, vrednost dinarja je bila dvignjena na 38 lir, kar je prizadelo banke, ki so doslej zamenjavale po 30 lir.³⁶

Grazioli je sedaj kot visoki komisar poskrbel, da je uprava dobila italijansko, fašistično lice. Vsa važnejša mesta v uradih so zasedli Italijani, če ne kot načelniki pa vsaj kot »strokovnjaki«; v resnici so bili komisarji, mimo katerih načelnik ni mogel iti. Okrajni glavarji, ki so nadomestili bivše srezke načelnike, so bili Italijani. Šele 24. januarja 1942 je bilo urejeno vprašanje županov; imenoval jih je visoki komisar, v pomoč so dobili od zgoraj imenovani sosvet (člen 8). Župan je moral priseči zvestobo kralju (člen 10).³⁷

»Službeni list« bivše Dravske banovine je postal Graziolijev uradni list. Z naredbo št. 23 je 14. maja 1941 predpisal italijansko državno zastavo in posredno prepovedal slovensko.³⁸ Ponovil je kot visoki komisar to, kar je že zapovedal kot civilni. 4. junija je zopet poudaril, da morajo biti italijanski napisi enako veliki kot slovenski in stoje naj na prvem mestu.³⁹ Postopoma je uveljavil racionirano prehrano in sicer 18. junija in 5. julija 1941.⁴⁰ Skoraj istočasno pa je izvedel popis prebivalstva Ljubljanske pokrajine po stanju dne 31. julija 1941,⁴¹ katerega podatki pa niso bili nikdar priobčeni. Racioniranje tekstila in obutve je bilo vpeljano 7. oktobra 1941.⁴²

V tem času, 3. junija 1941, je imel svojo prvo sejo tudi novi sosvet (po členu 4). Poročilo o prvi seji⁴³ nam daje sliko zelo žalostne vloge tistih slovenskih ljudi, ki naj bi predstavljali slovensko »prebivalstvo« kot svetovalci visokega komisarja. Rekli so jim, da se bodo 8. junija poklonili duceju v Rimu, kar so tudi storili. Skupno so šli tudi v avdijenco k papežu, dasi so bili med svetovalci ljudje meščanskoliberalnega in socialnodemokratskega prepričanja; po italijanskem konkordatu je bila fašistična navada, da so obiske v palači Venezia združevali z obiski v Vatikanu.

Na prvi seji je visoki komisar poročal o dobrotah fašistične Italije, ki je dala meseca maja novi provinci 10.000 stotov moke, junija 22.000 stotov itd. Načel je racioniranje prehrane, ki je bila nato uvedena. Svetovalci mu niso oporekali.

Ko je Grazioli povedal, da je provinci za leto 1941 nakazano 70.000.000 lir za javna dela, se mu je bivši ban celo lepo zahvalil.

Javna dela so bila fašistična praksa, planirana od zgoraj, dostikrat v korist vojaških načrtov, zlasti v obmejnih krajih. Za fašistično državo je bila to nujnost, saj je s tem dajala zaslužek in dobiček industriji in podjetjem, obenem pa preprečavala brezposelnost.

³⁵ SL, 10. 5. 1941/38 in 17. 9. 1941/75.

³⁶ SL, 18. 6. 1941/49.

³⁷ SL, 31. 1. 1942/9, naredba 12.

³⁸ SL, 14. 5. 1941/39.

³⁹ SL, 7. 6. 1941/46.

⁴⁰ SL, 18. 6. 1941/44, naredba 45 in 15. 7. 1941/57.

⁴¹ SL, 5. 7. 1941/54, naredba št. 59.

⁴² SL, 11. 10. 1941/82.

⁴³ VK 1/11.

5. Pofašizenje Ljubljanske pokrajine

Arhivi nam v pravi luči kažejo, kakšni so bili cilji italijanskega okupatorja in kakšnih metod se je posluževal za doseg svojega cilja.

Že meseca maja 1941 se je Grazioli v Ljubljani pogajal z generalom Paganijem, poveljnikom 16. grupe legij črnih srajc, da bi ustanovil v Ljubljani miličniško legijo 300 mož. Najraje bi dobil 59. legijo, ki je imela svoj sedež v Sežani na Krasu, v coni, ki je »eminentno slovenska po krvnem pokolenju«. Po njegovem mnenju je legija od leta 1927 dalje v »političnem, patriotičnem in fašističnem pogledu dosegla na Krasu precej uspehov« — to se pravi, da je bila pri zatiranju slovenskih Kraševcev zaslužna. V Ljubljani naj bi za sedaj mobilizirala le italijanske elemente, pozneje pa bi dobila ves teritorij od Postojne sem, saj ta gravitira na Ljubljano. Njena naloga bi bila, da pripravi slovensko ljudstvo na vojaško službo.⁴⁴

Naloga nove legije je bila očitno v popolnem nasprotju z »zakonom — ukazom« o aneksiji, z njegovim 5. členom, po katerem vojaška služba za slovensko ljudstvo ni obvezna. Toda fašist Grazioli se za to ni menil. To je bil šele njegov prvi korak v nasprotju z »liberalnim postopanjem s Slovenci«, ki ga je obljubljal Ciano.

8. julija 1941 je začel s pofašizenjem pokrajine in Ljubljane kot njenega sedeža,⁴⁵ ko je »Delavsko zbornico« preimenoval v »Pokrajinsko delavsko zvezo«, ki je dobila italijanskega »strokovnjaka«. V resnici je bil to opolno-močeni komisar, ki naj bi delavsko strokovno organizacijo vključil v fašistični korporativni sistem. 14. januarja 1942 so bila nova pravila Pokrajinske delavske zveze potrjena.⁴⁶

15. novembra 1941 je bila ustanovljena še pokrajinska zveza, delodajalcev,⁴⁷ ki je zajela vsa združenja industrijcev, obrtnikov, trgovcev, kmetov, denarnih in zavarovalnih zavodov. Po teh organizacijah naj bi bili delodajalci in delavci drug drugemu enakovredni partnerji. Fašizem je glasno pridigal, da je korporativna država odstranila razredni boj. V resnici je delavce uvrstila v fašistične sindikate in jih na milost in nemilost izročila kapitalistom. Toda med jagnjetom in volkom ne more biti sožitja.

19. februarja 1942 je bila ustanovljena še Zveza svobodnih poklicev in umetnikov,⁴⁸ sledila je 2. maja 1942 ustanovitev Društva železničarjev⁴⁹ in Združenja javnih uslužbencev poštne in telefonske stroke.⁵⁰ Grazioli je nova fašistična združenja pripravil že preje, dne 18. novembra 1941⁵¹ s tem, da je postavil komisarja vsem številnim strokovnim društvom železničarjev raznih političnih smeri.

Kot dokončna dopolnitev novega fašističnega reda je bil 2. maja 1942 ustanovljen Pokrajinski korporacijski svet,⁵² ki naj bi vsklajal delo deloda-

⁴⁴ Prepis dopisa 59. legije 21. maja 1941, št. 153, v arhivu XI. a. z., fasc. 656/II.

⁴⁵ SL, 9. 7. 1941/55, naredba št. 61.

⁴⁶ SL, 21. 1. 1942/6.

⁴⁷ SL, 17. 11. 1941, naredba 151, navodilo 152.

⁴⁸ SL, 21. 2. 1942/15, naredba št. 29.

⁴⁹ SL, 17. 6. 1942/48, naredba št. 116.

⁵⁰ SL, 22. 8. 1942/67, naredba 162.

⁵¹ SL, 22. 11. 1941/94, naredba 157.

⁵² SL, 24. 6. 1942/50, naredba 125.

jalcev in delavcev v poljedelsko-gozdni, industrijski in trgovinski sekciji za blagor fašistične Italije.

Na kulturno-prosvetnem področju je poleg ustanovitve Združenja šolnikov, ki je zajelo vse profesorje in učitelje, pofašizenje zadelo študentsko mladino, ki se je visokemu komisarju zaradi svojega naprednega in slovenskega mišljenja zdela zlasti nevarna. Že 30. oktobra 1941 so bila razpuščena vsa študentska društva, predvidena pa je bila ustanovitev društva za fašistično univerzitetno mladino.

19. februarja 1942 je CONI (Comitato olimpico nazionale — Italijanski državni olimpijski odbor) prevzel vsa športna društva.

Grazioli, ki je bil do 12. februarja 1942 tudi tajnik fašistične stranke v Ljubljanski pokrajini, je organiziral fašistično stranko in njene organizacije. V stranki PNF — Partito nazionale fascista — so bili le italijanski državljani, Slovenci niso imeli dostopa, ker niso bili italijanski državljani. Po poročilu z dne 3. novembra 1941 je imel ljubljanski fašio le 87 članov v mestu, v provinci pa 174, medtem ko je ženski fašio štel 40 članic.⁵³ Že septembra 1941 je imela fašistična stranka centralo v Ljubljani in 8 sedežev v različnih centrih pokrajine.

Kmalu so ustanovili pomožne organizacije fašistične stranke. Tako so bili med prvimi pomožnimi organizacijami v Ljubljani oziroma v Ljubljanski pokrajini tako imenovani »Centri di assistenza«, to je centri pomoči; 18. septembra 1941 jih je bilo v Ljubljanski pokrajini 44. Po predhodni reorganizaciji so maja 1942 dobili ime »Centro del PNF« — Centri fašistične stranke. Njihova naloga je bila pripraviti temelje za fašistično dejavnost med Slovenci. Začeli so z nekakšnim socialnim skrbstvom, ki se je zaradi narodnoosvobodilne borbe spremenilo v skrb za narodne izdajalce in italijanske hlapce. Istočasno so upostavili na podeželju obveščevalno službo in italijansko propagando.⁵⁴

V novi provinci je bila za Slovenke ustanovljena Zveza kmečkih žena (massaie rurali), ki je štela novembra 1941 1051 članic in še organizacija hišnih pomočnic s 85 članicami. Kmalu nato je začela svoje delo fašistična prosvetna organizacija Dopolavoro (»Po delu«) in dijaška organizacija GILL za srednješolsko mladino (Gioventù italiana del littorio Lubianese ali Ljubljanska italijanska litorska mladina).

19. februarja 1942⁵⁵ je bila telovadba v šolah podrejena na novo ustanovljeni organizaciji GILL. Ker je bila telovadba obvezna, je nujno sledil pritisk za vpis v GILL. Zato razmeroma visoko število članstva nad 6500.

Univerzitetna organizacija, Organizzazione universitaria Lubianese, je bila ustanovljena 30. oktobra 1941.⁵⁶ Postala naj bi priprava za pravo GUF (Gioventù universitaria fascista — Fašistična univerzitetna mladina), katere Grazioli ni mogel ustanoviti, ker so člani GUF, kot člani PNF, lahko postali samo italijanski državljani. V Dopolavoro in GILL pa so sprejemali tudi tiste, ki niso bili italijanski državljani.

Kljub vsemu se Italijani niso mogli pohvaliti z uspehi svojega dela; 28. junija 1943 je organizacija fašistične stranke štela 1461 članov Italijanov

⁵³ Arhiv PNF, fasc. 32, poročila.

⁵⁴ Arhiv VK 1a/12, poročila notranjemu ministrstvu in arhiv PNF, fasc. 32.

⁵⁵ SL, 21. 2. 1942/15, naredba 30.

⁵⁶ Glej še »Slovenec«, 18. 1. 1942, št. 14.

(med temi 236 vojakov in 392 policijskih agentov) in 180 članic ženskega fašija.

Pri fašistični stranki je obstajal poseben urad (Ufficio cappilare). Ustanovljen je bil oktobra 1942 z nalogo, da zbira obveščevalne podatke o slovenskem narodnoosvobodilnem gibanju. Junija 1943 so se fašisti tolažili s tem, da bo »zaslužnim« Slovincem naklonjeno italijansko državljanstvo in bo tako mogoče povečati število članov fašistične stranke in univerzitetne mladine, kar se pa ni nikdar zgodilo.

Število »Kmečkih žena« je zaradi NOB v Sloveniji padlo od 1051 novembra 1941 na 302 v letu 1943, medtem ko je organizacija hišnih pomočnic, ki je zajela le Ljubljano, narasla od 85 na 150 članic, kar je zelo nizko število.

Univerzitetna organizacija je štela 28. junija 1943 460 članov; večino članstva so dali klerikalni elementi, ki so prispevali tudi mnogo oficirjev za MVAC (Milizia volontaria anticomunista — prostovoljna protikomunistična milica). V Dopolavoru je bilo leta 1943 včlanjenih 2019 Italijanov in le 232 Slovencev, GILL pa je imel 175 Italijanov in 6470 Slovencev.⁵⁷

Fašistična stranka je od leta 1942 dalje izdajala v Ljubljani tudi svoj list »Prima linea« — Prva črta; ime je prevzela iz Mussolinijevega pisma ljubljanskemu fašiju, kjer je zapisal, da so »ljubljski fašisti v prvi črti«, mislil je pač na bojno črto. List je imel naklado 5000 izvodov, polovico teh so zastonj razdelili vojakom.

Ker je že general Ambrosio, poveljnik II. armade, 13. aprila 1941 zapovedal, da je treba onemogočiti in prepovedati vse organizacije in združenja, ki imajo političen ali iredentističen značaj,⁵⁸ je uradna Ljubljana z odredbami, ki jih je izdal Grazioli, že leta 1941 skoraj izgubila slovensko lice; razen prosvetnih in kulturnih ustanov, kjer je imela slovenščina še svojo besedo, je v vseh višjih uradih in ustanovah zavladal fašistični Italijan. O tem so govorili tudi uradni napisi. Za to, po njenem zunanjem videzu, uradno Ljubljano, se je pa skrivala druga, v kateri je tlelo in gorelo na vseh koncih in krajih.

6. Odpor Ljubljane se začne

V času, ko je Nemčija napadla Sovjetsko zvezo, se je ustanovilo Glavno poveljstvo partizanskih čet. Tedaj sta Partija in OF začeli s končnimi pripravami na oboroženi upor, ki je izbruhnil konec julija 1941. Ljubljana z vso okolico se je razgibala že 22. junija 1941; nevidni, zaprti v strogo konspiracijo pa so ostali Centralni komite KPS, Izvršni odbor OF in Glavno poveljstvo, ki so imeli svoj sedež v mestu.

Tudi italijanski okupator je opazil razpoloženje meščanov, ki so ga razgibale revolucionarne sile komunistov. Opazil je delovanje, vedel je tudi, da je to delo komunistične partije. Toda ne prvega ne drugega ni pravilno ocenil.

Visoki komisar je samemu sebi pripisoval precej zaslug za »pomirjenje« province; to vsaj razberemo iz številnih očitkov s strani vojaškega poveljstva in fašistične stranke v kasnejši dobi, v letu 1942. Smatral je, da so mu zaradi tega, ker ima slovenske meščanske predstavnike na svoji strani, maloštevilni

⁵⁷ Vsi podatki v poročilih arhiva PNF, fasc. 52.

⁵⁸ Fasc. 178: II. armada 13. 4. 1941, št. 7 (4–45).

komunisti nenevarni. To je razvidno tudi iz poročil kvesture in civilnih karabinjerjev. Visoki komisar je bil septembra 1941 še precej v zablodi glede dejanskega stanja, saj je notranjemu ministrstvu v Rimu, ki je prejelo preko italijanskega konzula v Gradcu pritožbo Nemcev, češ da je v Ljubljani vodstvo upora, trdil, »da ni mogoče reči, da je vodstvo protinemškega upora v Ljubljani«.⁵⁹ Na drugi seji sosveta, 25. junija, je vojno držav osi proti Sovjetski zvezi pozdravil kot pohod civilizacije proti boljševikom, na tretji seji, 3. julija 1941, pa je priznal, da je »konflikt z Rusijo imel pri prebivalstvu precejšen odmev. Izrabili so ga komunisti... da lahko pričnejo s podtalnim delom...«. Povedal je, da imajo oblasti nalog, da vsak primer napisnih akcij »najstrože zasledujejo in zabranijo, če ne gre drugače, tudi z orožjem«. »Nekaterim krogom prebivalstva, ki simpatizirajo z Rusijo... matjuško vsega Slovanstva« avtoritativno pove, da »boj ni usmerjen proti Slovanstvu... ampak proti komunizmu«. Tako naivno prikazovanje razlik med Rusi-komunisti in Rusi-Slovani, v času, ko so peli mitraljezi, gmeli tanki in letala proti vsem, gotovo ni bilo prepričljivo. V isti sapi se je branil tudi zaradi odstranitve spomenikov kralja Aleksandra in Petra I., ki je meščanske kroge prizadela, češ »da srbska kultura nima nič opraviti s slovensko«.⁶⁰

Iz Graziolijevega poročila je razvidno, da se še od daleč ni zavedal, kaj se dogaja v ljudskih množicah, zlasti še v Ljubljani sami; upal je, da bo s »slučaji« lahko opravil, one »nekatero kroge« pa prepričal. Medtem pa je OF razpletala svoje omrežje po Ljubljani, po pokrajini. Ljudstvo se je dramilo kot iz težkega sna, vzgibavalo vedno bolj pod vplivom OF in KPS.

O pomirjenju pokrajine in Ljubljane je bil Grazioli prepričan, zlasti še, ker je vedel, da ima za seboj vodilne meščane in da je 14. julija 1941 dosegel, da se je poveljstvo XI. armadnega zbora umaknilo iz Ljubljane v Planino in deloma na Vrhniko, kar so pa poveljnik zbora general Mario Robotti in vsi njegovi divizijski poveljniki imeli za udarec. Planino so občutili kot »karanteno« poveljstva XI. armadnega zbora. Če smemo verjeti vojaškim karabinjerjem, je ta selitev tudi pri vojakih naletela na slab odmev.⁶¹

Ker je Robotti predvideval, da bo napad na Sovjetsko zvezo vplival na razpoloženje ljudi, je ukazal, naj izzivače takoj aretirajo in izročijo civilnim karabinjerjem, »vsako manifestacijo ali akcijo pa naj energično zatrejo«.⁶² Že isti dan, 23. junija je poročal, da »so bile med 22. in 24. uro prevratne demonstracije v krajih Šmartno, Devica Marija (danes Polje), Kašelj in Sostro, v zahodnem in severozahodnem delu Ljubljane« — najbrž Moste in Šiška. »Poročajo,« pravi dalje, »o naslednjih incidentih: v kraju Vevče je centurij Častino z moštvom črnih sraje in kraljevih karabinjerjev aretiral dve osebi, od katerih ga je ena ugriznila v roko... v kraju Sneberje, vzhodno od Šmartnega, je skupina demonstrantov na ukaz »stoj« trikrat ustrelila brez posledic, vojaki so odgovorili z ognjem in ubili dvajsetletnega delavca Slavka Novaka, stanujočega v Sneberjih, ter nato aretirali tri druge Slovence...«⁶³

⁵⁹ Poročilo notranjemu ministrstvu 19. 9. (48) z Bis v VK, fasc. 1a.

⁶⁰ Seja sosveta 25. junija in 3. julija 1941, VK fasc. 1/II.

⁶¹ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 105, str. 282.

⁶² Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 86, str. 246.

⁶³ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 87, str. 247—248.

Že 24. junija je poveljstvo XI. armadnega zbora izdalo vojski navodila,⁶⁴ kako naj se vede glede na »uporniške manifestacije, žalitve vojakov, zasme-hovanje vojske in nacionalne manifestacije«; v vseh teh primerih je »takojšen poseg in protiudar upravičen in celo dolžnost«. Še bolj konkretno je osvetlila položaj okrožnica 1. julija,⁶⁴ ki pravi, da »ni dvoma, da se vedenje prebival-stva... počasi, toda z gotovostjo spreminja... Morda ne toliko na deželi kot v Ljubljani, toda stvarno stanje je tako in ni težko ugotoviti

a) vedno večjo hladnost večine prebivalstva v odnosu do nas, pogosto namerno poudarjeno;

b) vedno številnejše in izrazitejše izbruhe nestrpnosti do naših črt s strani nižjih slojev«.

Nato je naštel konkretne primere... Golo... Polje, pa tudi »prevratne vzklike in strele na patrolje fašistične milice, vedno številnejše napise proti fašistom, proti Italijanom in za boljševice, jasno zaznavne sramotilne besede ali tudi zmedeno mrmranje slovenskih besed, posmehljive kretnje itd...«.

Zato je zahteval, da se »na podlagi tega izdajo točna in jasna navodila častnikom... Četam se zaukaže in jih prepričljivo opomni, da morajo biti nezaupljive do ljudi, ki so proti nam sovražno razpoloženi. Izognejo naj se vsaki obliki bratenja in zaupanja ter naj vsakršno grobost in nasilje zavr-nejo...«. 14. julija se je skliceval na okrožnico 1. julija in je bil še ostrejši: vojaki naj bodo samo »korektni« do tistega, »ki zasluži«, a »brez zaupljivosti«; previdni naj bodo pri sprejemanju vabil na obiske, izogibajo naj se javnih razprav o kočljivih vprašanjih in sodb o nemškem zavezniku, ker 90 % Slo-vencev razume italijansko.⁶⁴

Iz vsega tega je sledilo, da je Robotti ostreje presojal položaj kot Gra-zioli, ki je videl le nekatere prijeme in »nekatero kroge«; Robotti je čutil, da je vse ljudstvo proti okupaciji, zlasti še ljubljanski meščani, ki so se hladno vedli, kolikor niso postali že ostro sovražni.

Civilni karabinjerji so v tem času, od 22. do 27. junija, poročali o posa-meznih aretacijah ljudi, ki so vzklikali Stalinu in Rusiji, omenjali so tudi napisno akcijo srpa in kladiva v Šiški.⁶⁵ Ko je visoki komisar 17. julija 1941 sporočil, da bo vrnil vse lovske puške,⁶⁶ mu je vojaško poveljstvo to zelo zamerilo.⁶⁷

Italijanske oblastnike, bolj vojaške kot civilne, so prve dni julija 1941 živo zadele manifestacije Ljubljančanov, ki jih je organizirala partijska organi-zacija ob sprejemu izseljenskih vlakov iz Gorenjske v Srbijo; izseljevanje je Hitler odredil že 22. maja 1941.⁶⁸ Transporti so se vrstili mimo Ljubljane do 10. julija. Vestnik obveščevalnega urada XI. armadnega zbora je o tem 17. ju-lijia sporočal:

»Manifestacije proti Nemcem in proti državam osi pri vlakih s koroškimi (prav: gorenjskimi — I. J.) izseljenci, ki so se skozi Ljubljano vozili v Srbijo, so se nadaljevale; z naše strani smo morali izdati ostre ukrepe za vzdrževanje javnega reda.«

⁶⁴ Arhiv XI. a. z., fasc. 655/II 16; arhiv XI. a. z., 24. 7. 1941, št. 02/5795; 1. 7. 1941, št. 06/650 in 14. 7. 1941, št. 06/866.

⁶⁵ Arhiv VK 5/I-1.

⁶⁶ Arhiv VK 5/I 4.

⁶⁷ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 105, str. 284.

⁶⁸ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 104, str. 278.

»Zadnja pomembna manifestacija je bila 5. t. m., ob prihodu vlaka ob 0.12 minut.

Množica civilnega prebivalstva se je zbrala 8. t. m. ob 23. uri na postaji in vzdolž železniške proge. V tem času je privozil na postajo mešan vlak; v enem vozu so bile članice »Rdečega križa«, druga dva zaprta vozova sta bila polna paketov za izseljence. Ta vlak je naročil in plačal odvetnik Feticch v Ljubljani in dovolil slovenski železniški direktor Golob.

Ob prihodu nemškega vlaka se je množica zgrnila ob ograjah s sovražnimi vzkliki proti Nemčiji in Italiji in s poveličevanjem Rusije. Medtem ko so naše sile skušale obvladati množice, se je okrog petdeset oseb približalo vlaku, ponujajoč jedi in cigarete in šele po odhodu vlaka in po številnih aretacijah se je množica razšla.«

Poveljstvo ljubljanske garnizije, divizije Granatieri di Sardegna, je takoj povečalo vojaške straže v Ljubljani, Polju in Zalogu, ukazalo je, da morajo vsi civilisti zapustiti postajo.⁶⁹ Predzadnji dan, 9. julija, je visoki komisar zahteval še 100 mož za postajo v Šiški in 150 za glavni kolodvor v Ljubljani, da bi preprečili nadaljnje izbruhe upravičenega ogorčenja.⁷⁰

V to razpoloženje italijanske vojaške in civilne oblasti je udarila novica, da se za 14. julij, za obletnico francoske revolucije, pripravljajo v Ljubljani velike stvari. Dokumenti italijanskega poveljstva govore le o oboroženem uporu, medtem ko civilna oblast pričakuje »komunistične javne manifestacije z napisi, izobešanjem zastav«, doda pa, da imajo po mnenju nekaterih namen, »po ukazu« »poizkusiti z nekako oboroženo vstajo«.

Italijanski okupator najbrž ni zvedel za upor v Srbiji (7. julija 1941). Verjetno je, da je ujel kakšne novice o pripravah v Sloveniji, kjer je organizirani oboroženi upor bil v zadnjih pripravah. Dokumenti kažejo, da je italijansko vojaško poveljstvo zaupalo prvemu sporočilu, ki ga je prinesel italijanski podporočnik Emiliano Brajda, katerega naj bi bila neka slovenska študentka opozorila, da naj se v noči 14. julija varuje.⁷¹ Vznemirljive vesti o komunistični vstaji, ki naj bi izbruhnila 13. in 14. julija 1941 na vseh industrijskih področjih nekdanje Slovenije in ki jo organizirajo komunisti s pomočjo klerikalcev, bivših Sokolov in drugih nezadovoljnih elementov, najdemo tudi v nemških poročilih.⁷² Priprave proti uporu so stekle po obeh linijah: civilni in vojaški.

V diviziji Granatieri so začeli ukrepati že 10. julija in o tem sporočili poveljstvu XI. armadnega zbora, ki jih je že isti dan, 10. julija, sporočila tudi diviziji Isonzo v Novem mestu.⁷³ Drugi ukrepi, ki jih je vojska podvzela v Ljubljani, so naslednji: od 12. julija so ukinili prost izhod vojakom. Kdor je šel iz vojašnice po službeni dolžnosti, je moral biti v spremstvu dveh vojakov, vsi trije so morali biti oboroženi. Obhodne patrolje so okrepili in njih število se je povečalo, zavarovati je bilo treba radijske zveze, v vojašnicah je moralo biti avtomatsko orožje pripravljeno na avtomobilih, prevozi z avti in

⁶⁹ Arhiv, fasc. 845/I 2; dopis garnizije 28. 6., 1941, št. 751/31, dopis VK, 9. 7. 1941/08641.

⁷⁰ Arhiv kvesture, fasc. 8/I/3; okrožnica 12. 7. 1941, št. 01247.

⁷¹ VK, fasc. 51/1. Dopis Granatieri di Sardegna 11. 7. 1941, št. 4075.

⁷² Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 98, str. 266.

⁷³ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 97, str. 265.

kamioni so morali biti zastraženi. Podobne ukrepe je podvzela tudi divizija Isonzo v Novem mestu.⁷⁴

Obveščevalna služba XI. armadnega zbora je v svojem sporočilu 12. julija 1941⁷⁵ ugotovila, da so se v »vsej Sloveniji razširile vesti, da bo 14. julija ... izbruhnila komunistična revolucija v vseh deželah pod gospodstvom osi. Akcija naj bi bila naperjena predvsem proti častnikom. Komunisti naj bi se pozdravljali z dvema razširjenima prstoma ... v obliki črke V ... prebivalstvo je vznemirjeno, navedenega dne se bo zaprlo v svoje hiše, mnogi bi pa radi odpotovali v Italijo«. Dodali so: »Zdi se, da prihajajo te govornice iz centrale, ki ima svoj sedež v hotelu Miklič v Ljubljani«, to se pravi od Nemcev, kulturbundovcev.

Poveljnik XI. armadnega zbora general Robotti je 11. julija sporočil Graziolijevo obvestilo, da so predvideni nemiri odloženi na 16. julija 1941.⁷⁶ V zvezi s tem je visoki komisar 12. julija prepovedal gibanje privatnim avtomobilom ob delavnikih ponoči od 23. do 5. ure; ukazal je tudi, da se restavracije in kavarne v Ljubljani od 14. julija zapro ob 24. uri, ostali gostinski obrati pa ob 23. uri.⁷⁷ Kvestura pa je isti dan za čas od 13. do 15. julija odredila poostrene policijske ukrepe, okrepila je straže pri javnih zgradbah, ofircirskih stanovanjih, pomnožila patrolje na konjih, kolesih in motorjih in zato prosila za pomoč 1000 vojakov divizije Granatieri.⁷⁸ Vojaki so zastražili tudi zapore, kolodvor in celo karabinjerske vojašnice in vojašnico policijskih agentov.

14. julij je prišel in prešel, ne da bi se bilo zgodilo kaj posebnega in to zato, »ker so bili zaradi tega storjeni vsi potrebni ukrepi, da obvladajo položaj«, kot so se samozadovoljno pobahali vojni karabinjerji.⁷⁹ Obveščevalna služba XI. armadnega zbora pa je že 17. julija ponovno sporočila, da je upor odložen na 20. julij. Govorila je še o tem, da so bili vojaki opozorjeni, naj med 14. in 20. julijem ponoči ne zapuščajo vojašnic.⁸⁰ S tem se je končal ves »oboroženi upor« v Ljubljani. Pravi upor pa se je v resnici že začel, se poglobljal in širil, vendar drugače, kot je pričakoval italijanski okupator.

7. Partizani v ljubljanski okolici

Policija uporablja vojaštvo

Z aneksijo Ljubljanske pokrajine 3. maja 1941 je prenehalo v Sloveniji vojno stanje. Vsa oblast je prešla v civilne roke. Visoki komisar Grazioli je postal popolni gospodar, samo njemu so bile podrejene policijske sile, karabinjerji in kvestura za obrambo javnega reda in javne varnosti. Ne vemo, kako je to dosegel in kakšne namene je imel pri tem, ko je celo poveljstvo XI. armadnega zbora izrinil v Planino, saj so bili sedeži poveljstev armadnih zborov v Italiji vedno v pokrajinskih centrih.

⁷⁴ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 100, str. 269—271.

⁷⁵ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 101, str. 271—272.

⁷⁶ Fasc. 8, dopis kvesture 15. 7. 1941, št. 5450.

⁷⁷ SL, 12. 7. 1941/56.

⁷⁸ Fasc. 845 I/2, okrožnica kvesture 17. 7. 1941, št. 4096 in dopis 12. 7. 1941, št. 4106.

⁷⁹ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 105, str. 295.

⁸⁰ Zbornik dokumentov NOV VI/1, dok. št. 104, str. 276—277.

Ko so se pojavile prve partizanske čete, ki so se zbirale na Molniku in Mokrcu, nato pa še na Krimu, jih je italijanska civilna oblast smatrala za prevratneže in upornike, ne pa za vojake sovražne sile. Prve akcije proti partizanom je tako na ukaz visokega komisarja vodil kvestor, oziroma njegov namestnik s policijo in karabinjerji. Ta je lahko neomejeno uporabljal tudi fašistično milico, toda le tisto, ki ni bila v sestavi vojske. Pač pa je imel visoki komisar po kraljevem dekretu pravico, da v težjih primerih za varstvo javnega in moralnega reda zahteva tudi pomoč vojske, vojaških oddelkov, ki pa so v tem primeru prišli pod vodstvo policijske oblasti,⁸¹ to je kvestorja ali njegovega namestnika.

Taki zahtevnejši primeri so v Ljubljani in okolici nastopili že zelo kmalu. O prvem takem nastopu govori poročilo 30. julija 1941,⁸² ko sta nastopili 2 četi grenadirjev 80. bataljona s karabinjerji in črnimi srajcami pod vodstvom kvestorjevega namestnika na odseku med Savo in Podlipoglavom ob nemški meji; akcija je bila v sporazumu z nemško policijo, ker je 19. julija padel v Zalogu (pri Pečarju) nemški carinik. Bila pa je brez uspeha.

V noči od 1. na 2. avgust je visoki komisar zaukazal policijsko operacijo s tisoč vojaki divizije Granatieri »v nekem mestnem rajonu« — šlo je za Moste. Te policijske akcije so bile še nadaljnje dni, kje, dokumenti ne povedo. Od 3. do 7. avgusta je visoki komisar zahteval po 300 vojakov dnevno, od tega dne do nadaljnjega pa po 150. To je razburilo poveljstvo XI. armadnega zbora, ki je 17. avgusta ugovarjalo, češ da vojska ne more dajati po 300 mož. Visoki komisar mu je odgovoril šele 27. avgusta, da je po 7. avgustu zahteval vendar samo po 150 mož.⁸³

30. avgusta je visoki komisar potreboval za hajko okoli Turjaka zopet 60 mož. Akcijo, ki je bila odgovor na partizanski napad Mokrske čete na karabinjersko postajo 30. avgusta,⁸⁴ je vodil funkcionar kvesture.

Statistika nam pove, da je samo za izredne policijske akcije kvestura razpolagala od 13. do 31. julija s 1443 vojaki; od 1. do 19. avgusta pa s 6175.⁸⁵

Do ponovne napetosti med civilno in vojaško italijansko oblastjo je prišlo v septembru 1941 zaradi straž za ljubljanske zapore. Visoki komisar je 3. septembra zaprosil za 30 vojakov za pomoč brigadirju karabinjerjev. Pomoč je nekaj časa trajala, potem pa jo je poveljstvo divizije grenadirjev 17. septembra odpoklicalo proti volji visokega komisarja, ki je protestiral, nakar je prejel odgovor, da so vojake uporabljali tudi v notranjosti zaporov in to celo pod poveljstvom karabinjerskega podoficirja, kar je žaljivo za vojsko. Kljub temu, da se je vojska upirala, je morala popustiti. Novembra so po raznih pobegih iz zaporov določili vojaške straže tudi za notranjost prostorov.⁸⁶

Grazioli se je po daljšem razmišljanju odločil za široko zasnovano akcijo v osrčju Krima in Mokrcu. 8. septembra je za naslednji dan zahteval kot zelo nujno 1000 mož. Divizija sardinskih grenadirjev mu je dala bataljon 1. polka in še skupino 500 mož 13. artilerijskega polka.⁸⁶ O poteku te hajke ne najdemo poročil. Najbrž je bila odložena, saj je visoki komisar za ta odsek odredil

⁸¹ Kraljevi dekret 8. julija 1938, št. 1415.

⁸² Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 114, str. 298—299.

⁸³ Ljubljanska garnizija, fasc. 858/I, kjer so vsi dopisi.

⁸⁴ Vojaško sodišče 1942/10.

⁸⁵ Zbornik dokumentov NOV VI/1, str. 335.

⁸⁶ VK, 8. 9. 1941, št. 04738.

hajko ob pomoči vojske šele od 14. do 16. septembra, ko so požgali nekaj partizanskih barak, partizani pa so se preveliki moči umaknili.⁸⁷

General Robotti je to hajko v poročilu II. armadi zelo ostro napadel.⁸⁸ »Čiščenje Iške vasi, ki ga je pripravil kvestor, ni rodilo nobenega uspeha. Slaba organizacija, nezadostno vojaško znanje, površnost in netočnost informacij, nezadostna telesna izvežbanost za vojne napore raznih komisarjev, ki so s kvestorjem na čelu prevzeli neposredno poveljstvo operacij, so povzročili popoln neuspeh, čeprav je 50 agentom s 4 policijskimi psi prišlo na pomoč okrog 2000 grenadirjev.« Robottijeva sodba je razumljiva, saj je imela policijska hajka v resnici že vojaški značaj, pri policiji pa niso poznali vojaške taktike.

8. Policijski ukrepi proti NOB

Na 4. seji sosveta 9. avgusta 1941 je moral tudi Grazioli priznati, da so se »dogajale ne samo razne manifestacije, temveč so bila izvršena tudi teroristična dejanja; komunistična propaganda se je okrepila. Razen demonstracij z letaki, napisi po hišah itd., je prišlo do sabotažnih dejanj, do streljanja iz zased na vojaške patrulje, do uničenja železniških prog; prišlo je celo tako daleč, da je bil sredi Ljubljane umorjen podnarednik nemške vojske... Dobrohotnosti italijanskih oblasti oziroma italijanske vojske... ne smemo imeti za znamenje slabosti. Če bodo oblasti videle, da je potrebno, bodo nastopile tudi z vso odločnostjo... Med prebivalstvom Ljubljane je opaziti neko negotovost, ki je nastala predvsem zaradi komunistične propagande.

Prvi ukrepi so bili že storjeni, omejili smo močni promet na ulicah in skrajšali policijsko uro. Če bo potrebno, bodo sledili še nadaljnji ukrepi. Ljudi, ki širijo komunistično propagando, ali tiste, ki jih zalotijo z orožjem v roki, bomo kar najstrožje kaznovali, če ne bo drugače, tudi s smrtjo... Nekateri poslušajo na svojih domovih londonsko in moskovsko radijsko postajo. Če se bo to nadaljevalo, bom dal nalog, da se odzamejo vsi radijski sprejemniki...«

Visoki komisar je posebej poudaril, da bo »storil vse, da se komunistična propaganda na ljubljanski univerzi zatre. Če se bo še nadaljevala, ... bom ukazal, da univerzo zapro.«⁸⁹ Poročilo dokazuje, da je bila študentska mladina že od začetka v vrstah revolucije.

Do tedaj je ostalo vse le še pri grožnjah, avgusta 1941 pa se je položaj bolj zaostрил. Propaganda OF je po italijanskih poročilih rasla iz dneva v dan. Širili so »Slovenski poročevalec«, »Delo« in letake; trosilne in napisne akcije so se množile, prav tako napadi partizanov na vojsko. Visoki komisar je zato 11. septembra izdal naredbo št. 97,⁹⁰ s katero je še poostрил nekatere prejšnje ukrepe, ki jih je izdalo že vojaško poveljstvo. Pri nedovoljenem prekoračenju meje naj streljajo (čl. 1); kdor hrani orožje, bo kaznovan s smrtno kaznijo, za to je odgovoren tudi družinski poglavar. Dodal je še nove, ki mejijo na izredno stanje. S smrtjo bo kaznovan, kdor ogroža vojsko in organe

⁸⁷ Zbornik dokumentov NOV VII/1, št. 162, str. 396. Ponatis Slovenskega poročevalca 1938—1941, Ljubljana 1951, opomba 169.

⁸⁸ XI. a. z., fasc. 656/III. Poročilo 30. 11. 1941, št. 1/5926.

⁸⁹ VK, fasc. 1/II. Seja 9. avgusta 1941 — italijanski zapisnik.

⁹⁰ SL, 13. 9. 1941/74, št. 97.

civilne in policijske uprave, kdor opravlja sabotažna dejanja, kdor ima prevratni propagandni material, kdor daje zavetje prevratnikom (čl. 3). V ta namen je visoki komisar ustanovil posebno sodišče treh članov, ki sodi vse navedene prekrške (čl. 1—3) po naglem postopku (čl. 4); smrtna kazen se izvrši v 24 urah (čl. 5). Ponovno je utemeljil policijsko uro za Ljubljano od 22. do 5. ure (čl. 6—7). Kazensko je odobril obveznost prijave vsakega priseljenca v teku enega dne (čl. 8).

8. oktobra so bili pred tem novim sodiščem obsojeni na smrt prvi trije Ljubljančani: Slavko Cestnik, Marjan Vode in Arpad Balasa, ki so jih 6. oktobra zalotili pri prenašanju orožja za partizansko četo v Dolomitih; bili pa so pomiloščeni na 25 let ječe.⁹¹

Kmalu po naredbi o izrednih ukrepih je Grazioli 20. septembra uvedel »proti nevarnim osebam« fašistično prakso konfinacije, ki jo je določala v Italiji na predlog kvestorja komisija podprefekta, uradnika državnega tožilstva, kvestorja, poveljnika civilnih karabinerjev in poveljnika črnih srajc.⁹² Senca taborišč na otokih Lipari, Tremiti, je padla tudi na Ljubljano. O delu konfinacijske komisije nimamo podatkov. Da pa je bila precej delovna, je videti v arhivu civilnih karabinerjev, kjer v oktobru 1941 najdemo 367 predlogov za konfinacijo. Med temi je tudi predlog za bivšega jugoslovanskega poročnika Sretana Ivanoševića, ki je avgusta 1941 na vojaškem uradu visokega komisarja rekel, da »Jugoslavija še obstaja, še obstaja njena vojska«. To je povedal vpriči Leona Rupnika in mornariškega kapitana K. Klinarja, ki sta ga pač izdala Italijanom.⁹³

V svojem poročilu notranjemu ministrstvu je visoki komisar (18. septembra) položaj ocenil takole: Ljudstvo je italijansko upravo sprejelo kot manjše zlo (v primeri z nemškim), za italijanske ukrepe pa ne kaže hvaležnosti. Manjšina komunistov in nacionalistov izvršuje atentate in sabotažne akcije, večina ljudi pa pozdravlja ostre ukrepe proti prevratnežem. »Kler nam je naklonjen in sodeluje.«⁹⁴ Da večina ljudi ni pozdravljala njegovih ukrepov, kot tu poroča, o tem se je visoki komisar sam prepričal in to že čez dober mesec.

Naredba visokega komisarja dne 11. septembra pa ni bila dolgo v veljavi; razveljavljena je bila z naredbo št. 154,⁹⁵ razen členov 6—8, ki zadevajo policijsko uro in prijavo priseljencev. V položaj je posegel sam Mussolini, najbrž na zahtevo poveljstva II. armade na Sušaku, saj se je upor širil ne le v Sloveniji, temveč tudi v Dalmaciji in na ozemlju Hrvaške, ki so ga okupirale italijanske čete. Oktobra 1941 sta izšla dva Ducejeva razglasa — 3. oktobra in 24. oktobra,⁹⁶ ki sta postala fašistična pravna osnova za borbo proti narodno-osvobodilnemu gibanju za vso dobo italijanske okupacije v letih 1941—1943. S prvim razglasom je vojno sodišče postalo pristojno (člen 18), da sodi »zarotnikom« (člen 14, 15), članom »oboroženih tolp« (člen 16) in vsem, ki jim pomagajo (čl. 17). Drugi razglas, 24. oktobra, je dodal kazenske določbe, razširil prvi razglas tudi na propagandno delovanje in na javne manifestacije. Oba

⁹¹ Zbornik dokumentov NOV VI/1, str. 509, opomba.

⁹² SL, 20. 9. 1941/76, naredba št. 107.

⁹³ Kar. grupa f. 156/III, oznaka 13-16-1.

⁹⁴ VK, fasc. 1a/I 12.

⁹⁵ SL, 19. 11. 1941/93, št. 154.

⁹⁶ SL, 11. 10. 1941/82 in 8. 11. 1941/90. Zbornik dokumentov NOV VI/I jih žal nima.

Ducejeva razglasa sta utemeljena s kraljevo odredbo s 4. aprila 1941 o razglasitvi vojnega stanja, dasi tega Mussolini odkrito ni razglasil niti tedaj niti pozneje.

7. novembra 1941 je Mussolini osnoval v Ljubljani vojaško sodišče; bilo je izjemoma odsek armadnega vojaškega sodišča na Sušaku,⁹⁷ toda le v vprašanju pomilostitev je odločal poveljnik II. armade na Sušaku. Smrtne obsodbe, izrečene po vojaškem sodišču na Mussolinijev ukaz, je izvrševala fašistična milica, če je šlo za politične delikte, sicer pa agenti javne varnosti.⁹⁸ Vojaško poveljstvo je s tem doseglo sicer delni uspeh, ni pa še bilo zadovoljno.

Vojaško sodišče je do 8. septembra 1943 obravnavalo 8737 primerov proti 13.186 Slovencem. Izreklo je 83 smrtnih obsodb, 412 obsodb na dosmrtno ječo, 3082 obsojencev pa je dobilo ječo do 30 let.⁹⁹ V tem času je sodilo tudi 1150 italijanskim vojakom. Ko so Italijani zapustili Ljubljano, je bilo 1369 procesov proti 4428 ljudem še vedno v teku.¹⁰⁰

9. Italijanska vojska od avgusta do oktobra 1941

Po pričakovanem uporu 14. julija 1941 vojska ni umaknila nobenega ukrepa, ki ga je takrat izdala. Vesti o uporu, ki naj bi izbruhnil, so se v italijanskih poročilih od časa do časa še ponavljale.¹⁰¹ V resnici pa začno oborožene partizanske akcije in sabotaže in v drugi polovici julija italijanski vojaški dokumenti skoraj vsak dan zaznamujejo vrsto akcij. Navedimo le najvažnejše v Ljubljani in ljubljanski okolici po italijanskih virih:

23. julija je bila pretrgana telefonska linija pri Dravljah, zveza Ljubljana—Šentvid;

24. julija je bila minirana proga Brezovica—Vič in pretrgan telefon Ljubljana—Ježica;

26. julija je bil napad na vojaško kolono črnih srajc pri Brezjah nad Sostrim;

28. julija je bila minirana proga Škofljica—Šmarje, pretrgan telefon med Ljubljano in Rudnikom, odviti vijaki na progi Ljubljana—Zalog;

29. julija je bila pretrgana zveza Ljubljana—Kamnik, pri Ježici pa pretrganih 24 žic; v Ljubljani je padel nemški vojak;

30. julija je bilo med Ljubljano in Šiško porezanih 16 žic in pretrgana telefonska povezava z nemško mejo. Propagandni letaki na Viču, v Ljubljani (Kamniška ulica). Med Poljem in Fužinami pretrgana telefonska zveza;

1. avgusta je bila pretrgana telefonska linija na Ježici, letaki po hišah okoli vojašnice 13. artilerijskega polka;

2. avgusta sta bila požagana dva telefonska drogova na Ježici in pretrgani 2 žici;

⁹⁷ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 188, str. 451.

⁹⁸ Ministrstvo vojske 6. 12. 1941, št. 600/780, v arhivu Genio XI, a. z. 1941.

⁹⁹ Podatki, zbrani po arhivu vojaškega sodišča. Glej tudi Letopis Mujeza NO v Ljubljani, št. 1, leto 1957, str. 149.

¹⁰⁰ G. Piemontese, Ventinove mesi di occupazione italiana nella Provincia di Lubiana, 1946, str. 23.

¹⁰¹ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 115/299, 31. julija 1941, št. 123, str. 313; 9. avgusta 1941, št. 124, str. 316.

3. avgusta je bil pri Škofljici ranjen italijanski vojak;

4. avgusta je bilo med Šiško in Šentvidom potrغانih 7 električnih žic. Kolesarji so v Ljubljani opravljali kurirsko službo in propagando;

5. avgusta je pri Ježici eksplodirala mala mina ob telefonski liniji.¹⁰²

Taki so bili podatki samo iz Ljubljane in okolice, ki jih je prebiral poveljnik XI. armadnega zbora. Njegova obveščevalna služba je morala ugotoviti, da je bila Ljubljana junija 1941 glede psovanja italijanske vojske, julija glede napadov na vojake in napadov na zveze, na železniško progo, v napisnih akcijah, v širjenju letakov, pri protiiitalijanski propagandi, pri skrivanju orožja daleč pred ostalim ozemljem pokrajine.

Obveščevalna služba XI. armadnega zbora je še ugotovila, da »letaki enake vsebine, ki so se pojavili v med seboj zelo oddaljenih krajih in sicer istočasno, dokazujejo, da obstajajo centri, ki razpolagajo s številnimi emisarji.«¹⁰³

V položaju, ko general Mario Robotti ni mogel voditi vojaških operacij proti partizanom, katere je preganjala le civilna oblast kot politične upornike, je poveljnik XI. armadnega zbora 9. avgusta 1941 dal poveljnikom vojaških posadk naslednja navodila, ki pa so bila vsa obrambnega pomena: »Napadalci na tuja življenja morajo takoj, ko se jih zaloti pri dejanju, na mestu plačati z življenjem svoj zločinski poskus.« »Dogovorite se s policijsko oblastjo glede njenega kar se da hitrega legalnega posega v trenutku potrebe. Za vsako ceno preprečite vsakršno presenečenje: patrolje in obhodne straže naj bodo v primeru napada vedno pripravljene, da podpro druga drugo... v primeru žalitev vojakov ali naše države... reagirajte bliskovito in odločno. Takojšnje nagrade ali kazni naj podpro ta naša navodila.«¹⁰⁴

V tej okrožnici zahteva Robotti, naj posvetijo večjo pozornost obveščevalni službi in »poglobe delo konfidentov«. Iz nekaterih italijanskih dopisov je videti, da vojaška poveljstva, tako npr. celo karabinjerji XI. armadnega zbora, niso mogli dobiti konfidentov¹⁰⁵ vse do oktobra 1941, kar je vsekakor lep dokaz politične zavednosti ljudstva. Šele ob italijanski vojaški hajki oktobra 1941 je italijanski vojski — in to diviziji sardinskih grenadirjev — uspelo pridobiti znane izdajalce partizanov — Rozmana, Minjina in Gorenjca, ki so začeli izdajati aktiviste OF po vaseh v coni Krima, žalostno pa so se proslavili tudi ob italijanskih racijah naslednje leto v Ljubljani.¹⁰⁶

Robotti ni dolgo ostal v obrambi. Ker pa ni imel pravice začeti ofenzivnih pohodov, je ubral drugo pot. Že 18. avgusta 1941¹⁰⁷ je zaukazal vsak dan pešadijske in artilerijske vaje po gozdovih na odseku Studenec—Ig, da »malopridnežem pokaže, da nobena cona ne uide naši budnosti«, kot je zabeležil v lastnoročno pripisani opombi. Kdo so ti malopridneži, je dvoumno; lahko so partizani, lahko pa tudi civilni oblastniki, o katerih je menil, da proti

¹⁰² Poročila, zbrana iz podatkov v Zborniku dokumentov NOV VI/1, št. 106, št. 185, št. 112 in iz italijanskega arhiva, fasc. 154, oznaka Leg 4—10, št. 54/13-6-6.

¹⁰³ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 123, str. 310 in naslednje.

¹⁰⁴ Prav tam, št. 124, str. 317.

¹⁰⁵ Prav tam, št. 169, str. 408.

¹⁰⁶ Prav tam, št. 184, str. 444, št. 191, str. 458, str. 449 in opomba na str. 272 ponatista iz leta 1951 Slovenskega Poročevalca za leto 1941.

partizanom ne nastopajo dovolj odločno. Istočasno je ukazal vaje tudi na odseku Velike gore (Ribnica—Loški potok), kjer je zaslutil Ribniško četo, saj pravi, da izvaja »vaje« »zaradi obvestil, ki jih je prejelo poveljstvo, češ da se v teh conah zbirajo uporni elementi, ki jih vodijo bivši jugoslovanski oficirji; v resnici pa oficirjev, če izvzamemo heroja Šerčerja, ni bilo. Divizija grenadirjev je začela z »vajami« 25. avgusta v območju Krima s 1. grenadirskim polkom, s 13. artilerijskim polkom in XXI. bataljonom minometov 81,¹⁰⁷ istočasno pa tudi na Veliki gori. Ker so se partizani preveliki moči, ki je prihajala z vseh strani, raje umaknili, večjih spopadov ni bilo.

Do ponovnega ostrejšega spora med Robottijem in Graziolijem je prišlo septembra 1941, ko je poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev dalo na ukaz Robottija svojim karabinjerjem povelje, da poskušajo odkriti dve tiskarni, ki tiskata protiitalijansko propagando. Podatke za preiskavo naj bi dobili od aretiranih trosilcev; istočasno naj kontrolirajo delo v vseh legalnih tiskarnah, da bi tako odkrili, kje tiskajo protiitalijanske letake.

Proti temu je kvestor protestiral,¹⁰⁸ češ da po dučejevih ukazih vodi anti-komunistično borbo kvestura (policija), njej je treba predati sporočila in material, ki bi ga dobili drugi organi. Vojska pa naj izven Ljubljane čuva zlasti prometne zveze in preprečuje sabotaže. Vojaški karabinjerji bi se morali po mnenju visokega komisarja omejiti na stvari, ki zadevajo le vojake. Robottiju očita, da je njegova okrožnica poseg v delo kvesture, zato naj vojska gleda, kako bo zagovarjala svoje delovanje, ker je prisiljen obvestiti o vsem tem notranje ministrstvo v Rimu. Od vojske je nato zahteval, da se takoj omeji na obveščevalno službo o komunistični dejavnosti.

Robotti pa kvestorju ni ostal dolžan. Vztrajal je pri tem, da imajo vojaški karabinjerji pravico nastopiti proti komunističnim dejavnostmi, ki ruši ugled države;¹⁰⁹ zagotavljal je, da ni hotel posegati v delo kvesture, vendar, »kjer so velike vojaške enote«, to je divizije, »ki imajo tudi vojaško policijo, sem hotel te usmeriti k aktivnemu sodelovanju, da s tem zadenejo sovražnike javnega reda in saboterje naše zmage«. O tem sodelovanju in o uspehih pa pravi, da je civilno oblast vedno obveščal.

Da se je položaj tedaj najbrž poslabšal, kaže dejstvo, da so vojaški karabinjerji na Robottijev ukaz začeli »ob najmanjšem dvomu preiskovati prtljago civilistov-potnikov na kolodvorih in avtobusnih postajah.¹¹⁰

Odnosi med civilno in vojaško oblastjo so postali precej ostri. O tem priča naslednja zadeva. Ko je 13. oktobra 1941 italijansko vojaško letalo trosilo slovenske letake, seveda brez dovoljenja visokega komisarja, je dal Grazioli ta »slovenski« letak jezikovno preveriti; ugotovili so kar 25 napak. Visoki komisar je zato nanj napisal: »Škandal neznanja! Sram vas bodi!« Grazioli ki se je v tem primeru hotel pokazati za »zagovornika« slovenskega jezika, je s takim početjem hotel dvigniti svoj ugled in pritegniti nase slovenske kolaboracioniste, vendar je bil to le pesek v oči. Vsa zadeva se je končala pri poveljstvu II. armade, kamor se je Robotti pritožil.

¹⁰⁷ XI. a. z., f. 656/II 18. 8. 1941, št. 027363

¹⁰⁸ XI. a. z., f. 656/II Visoki komisar 5. 9. 1941, št. 04481.

¹⁰⁹ XI. a. z., f. 656/II 5. 9. 1941, št. 02/7768.

¹¹⁰ XI. a. z., f. 656/IV 72 — 9. 10. 1941, št. 02/2598.

Šele 14. oktobra 1941 se je oglasil poveljnik II. armade general Ambrosio, ki je s svojo okrožnico¹¹¹ v bistvu potrdil Graziolijevo stališče. Glede zatiranja zločinov je odločil:

1. vojska sme in mora odgovoriti le v primeru, če je napadena (per i casi di flagranza);

2. sicer pa mora vojska izročiti aretirance v nadaljnjo preiskavo najbližji postaji civilnih karabinjerjev.

Robotti je ta ukrep sporočil visokemu komisarju¹¹² s pripombo, da je vedno nastopal le v nenadnih primerih, drugače da se je držal točke 2. Visoki komisar pa se je, svest svoje zmage, obrnil naravnost na II. armado in zahteval, naj podrejena poveljstva opozorijo, da se drže 2. točke, ki je niso vedno upoštevali.¹¹³

Medsebojne obtožbe s tem niso prenehale. Vojaško poveljstvo in kvestura sta hodili svoja pota. Prvo se je pritoževalo preko II. armade na Vrhovni štab, druga na notranje ministrstvo, vse pa je končalo pri Mussoliniju, hkrati predsedniku vlade, notranjemu ministru in poveljniku vseh oboroženih sil. O tem govori v svoji že omenjeni knjigi general Zanussi, ki je bil dodeljen poveljstvu II. armade.

Sodbo vojaškega poveljstva o tej napetosti nam daje tudi poročilo vojnih karabinjerjev XI. armadnega zbora 7. septembra, ki tako političnim kot policijskim oblastem očita »nesposobnost in šibkost«. Sklicujejo se, z jasnim namenom, na nemške oficirje, ki imajo »malo laskave sodbe o ljubljanskih oblasteh«. Poudarjajo, da bo v primeru, če stanja ne popravijo, »trpel ugled oboroženih sil in naše vlade«. »Le s tem, da se v Ljubljanski pokrajini uveljavi vojno stanje in določila čl. 217 zakona o javni varnosti ter zaupa vzdrževanje javnega reda vojaški oblasti«, se bo položaj razčistil.¹¹⁴ Vojska je na vsak način hotela postati gospodar položaja in ofenzivno nastopati proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

General Robotti je že 4. septembra predlagal poveljstvu II. armade na Sušaku, da je potrebno, »če hočemo obvladati izjemni položaj, ki je nastal v tej pokrajini«, izdati izjemne ukrepe. Predlagal je uvedbo talcev in »smrtne obsodbe na samem kraju zločina, brez dolgotrajnega sodnega postopka«. »Samo tako... bo mogoče vplivati na prebivalstvo«. ¹¹⁵ Vendar pa je smel o tem odločati le Rim. Za sedaj je prišlo do izrednih ukrepov visokega komisarja in nato do dučejevih razglasov oktobra, o katerih smo že govorili.

Ker je medtem prišlo do napadov na italijanske vojake pri Šentvidu (2. septembra) in pri Gribljah (Črnomelj, 6. septembra — napad belokranjske čete), je Robotti 8. septembra poostril varnostne ukrepe, v katerih se zrcali višek njegovega sovražnega besa: »Reagirajte s skrajno odločnostjo na vsak poskus napada. Naj raje plača z življenjem komunistični element, četudi ni naravnost in popolnoma kriv, kot da bi naši vojaki morali še dalje nositi posledice njihove sovražne akcije.« Podrejeno moštvo je treba prepričati, »da

¹¹¹ XI. a. z., f. 656/IV-72 — II. armada 14. 10. 1941, št. 9241 S.

¹¹² XI. a. z., f. 656/IV-72, XI. a. z. 19. 10. 1941, št. I/3082.

¹¹³ XI. a. z., f. 656/IV-72 — 30. 10. 1941, št. 2050.

¹¹⁴ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 155, str. 576.

¹¹⁵ Prav tam, št. 149, str. 368.

smo še vedno v vojni ter da položaj v Sloveniji ni izvzet, kljub temu, da tu ni prave vojne ter ogorčenih in nasilnih oblik boja.«¹¹⁶

Taddeo Orlando, poveljnik divizije Granatieri di Sardegna, mu je takoj sledil in po napadu 25. septembra na tri podčastnike v Ljubljani 26. septembra ukazal svojim enotam, da se ne sme več zgoditi, da bi »napadalec ne obležal na tleh s kroglo v trebuhu«. Moštvo naj bo vedno združeno in oboroženo, tudi v prostem času.¹¹⁷

Oba dokumenta, zlasti Robottijev, nam povesta še nekaj: vojaški poveljniki so se izognili vsem pravnim obzirom in padli v popolno zločinstvo. »Streljaj, četudi niso krivi!« Poveljnik II. armade general Ambrosio je vse to na fašistični način legaliziral in zločinske postopke še razširil. Poleg taktičnih navodil je zahteval še naslednje: »Ujete upornike je treba takoj ustreliti, umestno je, da se istočasno, če je mogoče, zažgo njihove hiše. Če imajo uporniki oporišče v določenem kraju, ga je treba uničiti, prebivalstvo evakuirati in kraj zažgati.« (Podčrtano v originalu.)¹¹⁸

Ta ukrep poveljstva II. armade, ki je 1942 služil generalu Roatti kot osnova za zloglasno okrožnico C 3, je posledica položaja, ki je nastal v Sloveniji in na Hrvaškem oktobra 1941. General Robotti je uspel, da je od 6. do 29. oktobra 1941 izvršil prvo italijansko ofenzivo proti partizanskim četam, ki so jo ugodno komentirali tudi Nemci.¹¹⁹ Zajela je ozemlje od Krima do Debelega vrha. Med ofenzivo sta se partizanom posrečila napada na Bezuljak in na Lož 19. oktobra. Italijanom pa je pomagala zgodnja zima, padlo je nad meter snega in v teh okolnostih so se krimski partizani, zaradi sovražne ofenzive in zime razkropili in zatekli v Ljubljano, odkoder jih je prišla večina. Tu so našli varno zatočišče, vendar ne za dolgo. Že v novembru so se začeli vračati nazaj na Krim, kjer je v začetku leta 1942 nastal novi Šercerjev bataljon.

10. Položaj okupatorja ob koncu leta 1941

Pri napadu na Lož, 19. oktobra, so partizani zajeli italijanskega oficirja in nekaj vojakov. Kvestura je v tem času po svoji liniji, kljub temu, da je vojska vodila svojo ofenzivo, ukazala, da naj »vse policijske sile v širokem obsegu preiščejo hiše po vaseh in samotnih krajih«, da bi izsledili ujetnike. Zahtevala je, da se poslužujejo pri tem konfidentov, »Slovencev preizkušenega zaupanja« in duhovnikov. Zatrjevala je, da je oblast odločena zatreti »očitno podpiranje tolpe«, ki bi se ne mogle obdržati, »če ne bi računale z ustrežljivostjo posedujočih in vodilnih krogov na vasi«. O položaju so še vedno domnevali, da so le redki ljudje, ki podpirajo partizane. Zahtevala pa je, da »lokalne (civilne) oblasti sodelujejo z vojaškimi oddelki in njihovo pomočjo«. Kvestura je tako hotela še vedno obdržati položaj v svojih rokah, vojska naj bi le pomagala.¹²⁰

¹¹⁶ Prav tam, št. 156, str. 378.

¹¹⁷ Prav tam, št. 165, str. 401.

¹¹⁸ Arhiv XI, a. z., f. 656/IV-36, II. armada 23. 10. 1941, št. 4-10947.

¹¹⁹ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 189, str. 453.

¹²⁰ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 173, str. 413.

29. oktobra 1941 je bila v Ljubljani po nalogu OF množična manifestacija Ljubljčanov, ki so med 19. in 20. uro izpraznili ulice, da so na njih ostali samo Italijani.

Kvestura je bila že 26. oktobra opozorjena, da kroži letak s pozivom, naj Ljubljčanani 29. oktobra ne zapuščajo hiš od 7. do 8. ure zvečer, vendar je v tem primeru bila brez moči, da bi kaj ukrenila.¹²¹ 29. oktobra so lahko prišli le nekaj študentov, ki so potresali letake.¹²²

Naključje je preprečilo, da v Ljubljani ob manifestaciji in bengaličnih ognjih ni bilo tudi kresu na gradu. Otroci so namreč opozorili čuvaja gradu, da v hišici podobnem zaboju, ki ga je 5 oseb, preoblečenih v uslužbenca električne napeljave, po peti uri zvečer pripeljalo na grad, gori luč. Preiskava italijanskih karabinjerjev je ugotovila, da je pred z bencinom prepojenimi oblanci gorela sveča; v zaboju je bilo 5 raket in 20 nabojev, ki bi se vžgali, ko bi sveča dogorela.¹²³ V Linhartovi ulici pa je, sicer pozno, ob desetih zvečer, zagorela baraka 13. artilerijskega polka.¹²⁴

Italijani so 29. oktobra doživeli velik moralni poraz. To so priznali tudi sami. »Manifestacija, ki jo je napovedala OF za 29. oktober t. l. v proslavo 23-letnice osvoboditve izpod avstrijskega jarma, je popolnoma uspela. Prebivalstvo je v celoti sledilo pozivu, naj med 19. in 20. uro zapusti javne lokale in ceste. Ob 20. uri so mnogi spet v skupinah zapustili svoje domove in dobesedno vdrli v javne lokale in na ulice. Ta uspeh je močno opogumil najbojeviteljske elemente, ki pravijo, da v določenem trenutku lahko računajo na solidarnost vseh Slovencev.« Tako poroča poveljstvo vojaških karabinjerjev XI. armadnega zbora.¹²⁵

Sodba vojaških krogov o manifestaciji 29. oktobra je bila torej zelo jasna. Kaj je o sami manifestaciji menila civilna oblast, pa ne vemo. Visoki komisar se je o splošnem položaju v oktobru 1941 izrekel na 5. seji sosveta, 5. novembra 1941.¹²⁶ Govor je ohranjen le posredno, kot ga je podal v slovenščini njegov tajnik. Visoki komisar je dejal: »Skupine ljudi, ki so v zadnjem času na delu, razdeljeni na manjše podskupine, in ki imajo na svojih pokrivalih komunistične znake, so v zadnjem času pričele napadati italijansko vojaštvo in groziti osebam, ki so pokazale dobro voljo sodelovati z italijanskimi oblastmi.« »Te razdiralne skupine imajo tudi zaslonbo nekaterih krogov prebivalstva. Ti sloji prebivalstva grede tem temnim elementom na roko bodisi iz strahu, bodisi iz simpatije. Naravno je prišlo do tega, da morajo italijanske oblasti nastopiti mnogo ostreje.« Tu je omenil premik policijske ure na bolj zgodnji čas, od 10. na 9. uro zvečer.

Posebno pozornost je posvetil Ljubljani: »Gospod visoki komisar pravi, da je središče vsega prevratnega delovanja v Ljubljani. Iz Ljubljane grede vsa navodila, vsa propaganda, vsa podpora za to delovanje. Gospod visoki komisar poudarja, da bi se to nikakor ne smelo dogajati, kajti prav Ljubljana bi morala najbolje vedeti, da italijanske oblasti v vsakem pogledu spoštujejo

¹²¹ F. 257, oznaka 13-6-6, št. 248.

¹²² F. 257, oznaka 13-6-6, št. 258 in 11-6-6, št. 266.

¹²³ F. 257, oznaka 11-6-6, št. 264.

¹²⁴ F. 257, oznaka 11-6-6, št. 267.

¹²⁵ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 189, str. 454.

¹²⁶ VK, fasc. 1/II, V. seja sosveta 5. 11. 1941.

in upoštevajo navade in potrebe tukajšnjega prebivalstva«. »G. visoki komisar pravi, da za tisti del prebivalstva, ki simpatizira s komunisti, ki podpira tolpe, ki streljajo na našo vojsko, ni mesta v Ljubljanski pokrajini. Ljudje, ki se tukaj ne počutijo dobro, ki mislijo, da se jim godi krivica, naj pač gredo tja, kjer mislijo, da se jim bo bolje godilo.«

To naj bi bil njegov zadnji opomin. V nadaljnjem je povedal še, da »bodo italijanske oblasti postopale zelo oprezno in da bodo podelile italijansko državljanstvo samo tistim Slovincem, ki bodo tega vredni.«

»Drugo vprašanje je Ljubljanska univerza. Splošno znano je, da je mladina pristopna raznim elementom, ki delajo in rujejo proti obstoječim razmeram. G. visoki komisar je o tem že obvestil rektorja univerze in vse dekane raznih fakultet. Vsakdo mora priznati, da je fašistična vlada ne samo zagotovila sedanje delo univerze, ampak je dala na razpolago vsa potrebna sredstva za njeno izpopolnitev. G. visoki komisar pravi, da bi mu bilo zelo žal, če bi moral zaradi nadaljnega delovanja nekaterih elementov podvzeti druge korake in Ljubljansko univerzo zapreti.«

Za sedaj je ostalo le pri grožnjah. Analiza njegovega govora nam v priporočilni s prejšnjimi pove, da je za podeželje še vedno govoril le o »krogih«, pri Ljubljani pa je omenil že »del prebivalstva, ki simpatizira s komunisti«.

18. novembra 1941 je vdrla na Tehnično fakulteto kvestura in zaplenila v neki avli protitalijanski propagandni material. Sledile so aretacije 29 študentov, a visoki komisar je fakulteto zaprl za nedoločen čas, dekana, prof. Alojza Hrovata pa odstavil.¹²⁷ Iz univerze so izključili tudi vse hrvatske in bolgarske študente, izgnali 189 študentov, ki niso bili pristojni v Ljubljanski pokrajini; oni, ki so pripadali pokrajini, so morali oditi na svoje domove, kjer so bili pod policijskim nadzorstvom. Sporočilo v januarju 1942, ki zadeva tudi še leto 1941, pravi, da je »množica študentov zelo sovražna in le majhen del se je prijavil za novo študentsko organizacijo« (56 vpisanih). V zvezi s tem je izšla naredba št. 169, 30. novembra 1941, o odgoditvi popolne Medicinske fakultete (odgodeni so bili 7. do 10. semester).¹²⁸

O poostrežitvi ukrepov s strani civilne oblasti govore številni dokazi. Tako je civilna oblast v novembru izročila Nemcem 48 bivših jugoslovanskih oficirjev, ki so bili kot vojni ujetniki v Italiji, spadali pa so v kraje na nemškem zasedenem ozemlju.

Z 29. oktobrom sta kvestura in poveljstvo civilnih karabinjerjev ljubljanske grupe začela izdajati dnevna poročila o policijskih preiskavah in policijskih racijah. To so bila poročila o hišnih preiskavah, o kontroli javnih lokalov in o osebnih preiskavah (sem spada tudi legitimiranje), ki še niso bile vsak dan, kot se je to dogajalo od januarja 1942 dalje. Vendar pa je že v decembru 1941, po statistiki, v primeri z novembrom precejšen porast. Novembra je bilo 55 preiskav javnih lokalov, 155 hišnih in 2309 osebnih; decembra pa je bilo 330 preiskav javnih lokalov, 158 hišnih in 3742 osebnih. Zanimivi so še posamezni dnevi: 29. oktobra je bilo 257 osebnih preiskav, 2. decembra pa 607

¹²⁷ VK, fasc. 1a/I 12 Poročilo notranjemu ministrstvu 20. 11. 1941, dopis 14. 1. 1942, št. 215/2R.

¹²⁸ SL, 6. 12. 1941, št. 98.

(zaradi ponovne plebiscitne manifestacije dne 1. decembra). Te številke najmanj šestkrat ali sedemkrat presegajo povprečje ostalih dni v mesecu.¹²⁹

V novembru in decembru se je visokemu komisarju in kvesturi posrečilo, da so imeli vsaj površno sliko organizacije slovenskega uporniškega gibanja. O tem nam govori zaključni dokument preiskave in ovadba kvesture,¹³⁰ ki je služila kot osnova obtožnice s procesa pred vojaškim sodiščem proti skupini zajetih partizanov in aktivistov OF.¹³¹ Po ovadbi naj bi bil Stanko Petejan partizan, ki ga je aretirala kvestura 5. novembra in ki je pod pritiskom neprestanih zasliševanj omogočil prva odkritja. 13. novembra so nove aretacije in nova odkritja pokazala še več.

V navedeni obtožnici je kvestura podala svoje ugotovitve na podlagi zasliševanj. »Uspelo nam je zvedeti, da je gibanje organizirala Osvobodilna fronta, ki teži za neodvisnostjo Slovenije in vodi boj proti fašizmu, ki ga ima za nasilnega napadalca. Organizacija ima osrednje vodstvo, kateremu je dodeljeno tajno sodišče, ki sodi o naslednjih prekrških, ki se morajo kaznovati s smrtno kaznijo:

- a) propaganda proti svobodi,
- b) podpiranje zasedbene oblasti,
- c) ovajanje oseb, ki vodijo gibanje,
- č) izročitev dokumentov, ki se nanašajo na osvobodilno gibanje, zasedbeni oblasti.

Osrednje vodstvo se deli na tri velike veje:

- a) vojaški odsek, ki ima nalogo, da novači, oboroži in izvežba partizane,
- b) propagandni odsek, ki skrbi za ustno in tiskovno propagando,
- c) intendantni odsek, ki zbira in kupuje oblačila in živila in jih pošilja partizanom, ki pripadajo tolпам, in tistim, ki se skrivajo v mestu.

Osvobodilna fronta ima nadalje svojo lokalno civilno organizacijo, ki se deli v razne odseke...«

Tu je kvestura mislila na rajonske, terenske in celične odbore OF, o katerih govori še pozneje: »V Ljubljani ... se organizacija, ... deli v dvanajst rajonov, med katerimi naj bi bili: Ljubljana-Center, Ljubljana-Trnovo, Vič z Rožno dolino, Ljubljana-Moste, Ljubljana-Šiška, Zalog, Dobrunje in Dravljice.« »Glavni organizatorji ter inspiratorji navedenih organizacij naj bi bili Aleksander Bebler in Boris Kidrič, za njima pa Roman Golob, ki ima predvsem nalogo voditi intendantčno službo...«¹³⁰

Če bi gospodje s kvesture malo bolje pobrskali po svojih arhivih, bi našli še marsikaj o OF. Že 18. septembra je karabinjerska četa, ko je govorila o kontroli »Sokolov«, tudi sporočila, da OF — »movimento di liberazione«, gibanje za osvoboditev — vodijo komunisti, da jih podpirajo poleg Sokolov celo levo usmerjeni klerikalni elementi, ki tvorijo skupino krščanskih socialistov z njihovo strokovno zvezo.¹³¹

Kvestura je hotela to svoje odkritje kot velik uspeh izrabiti proti vojaški oblasti. General Robotti pa je 2. januarja 1942 na dokument pripisal omalo-

¹²⁹ VK, fasc. 1a.

¹³⁰ Kvestura f. 8/1, dopis 27. 12. 1941, št. 011095.

¹³¹ Arhiv karabinjerjev, fasc. 177; Poročilo 18. 9. 1941, št. 150/4-21.

važevalno pripombo: »Dolgo naštevanje, dolga razlaga — daleč smo od uspehov.«

V decembru je kvestura¹³² za uspešnejši boj proti partizanom ustanovila na podeželju (Št. Vid pri Stični, Stari trg, Št. Jernej, Borovnica, Šmarje-Sap) posebne protipartizanske oddelke, sestavljene iz civilnih karabinjerjev in policijskih agentov, ki so imeli na razpolago precej avtomobilov; toda o kakšnih posebnih uspehih v dokumentih ni nikakega sledu. Opravljali so le policijsko službo.

11. Razpoka v okupacijskem režimu

Vojaške akcije proti krimskim partizanom oktobra 1941 so vojaškemu poveljstvu pokazale, kot so ugotovili vojaški karabinjerji XI. armadnega zbora 7. novembra 1941:¹³³ »da je Ljubljana središče protiitalijanskega in protifašističnega gibanja... Ponovni dokaz tega je dejstvo, da je med zaprtimi in ubitimi mnogo univerzitetnih študentov. Zato se ponovno postavlja potreba, da se univerza začasno zapre, ker je brlog prevratne organizacije«. Nadalje so ugotovili še pomembnost italijanske hajke: »Energični zalet v izvrševanju raznih operacij, ki naj uničijo oborožene tolpe, je našel živahen odmev pri prebivalstvu, ki je v skladu s svojo politično usmerjenostjo različno reagiralo. Med mladino veje veter patriotičnega mučeništva, konservativni sloj pa gleda zaskrbljeno v prihodnost. V glavnem prevladuje nasprotniška propaganda, tudi zaradi popolnega molka na naši strani. Naše odgovore zato tolmačijo kot obupno propagando, ne pa kot zakonito akcijo, ki naj pomiri to ozemlje.« »Prav zaradi naše popolne nedejavnosti na področju politične propagande je lahko verjeti vestem o neprestanih uspehih partizanov, o osvojitvi močno zasedenih krajev...« »Te vesti še krepijo poročila s sosednjih ozemelj bivše Jugoslavije, ki pravijo, da so prevratniki osnovali svojo državo, ki obsega večji del Srbije in Bosne.«

Sovražna tiskovna propaganda proti OF je bila leta 1941 res še precej nedejavna. Tako Italijani sami kot slovenska reakcija niso vedeli, kako bi nastopili proti množičnemu narodnoosvobodilnemu gibanju. Vesti »o svoji državi, ki so jo prevratniki osnovali«, so bile resnične, Italijani pa tega niso hoteli verjeti, dasi vemo, da so imele Titove enote veliko osvobojeno ozemlje v zahodni Srbiji in ob meji Bosne.

Poročilo istih karabinjerjev je 23. novembra 1941 položaj očrtalo že bolj črno.

Poročilo pravi, »da centrala v Ljubljani pogloblja svojo organizacijsko aktivnost ter se intenzivno bavi z novačenjem novih elementov«. Potem nadaljuje:

»Strahovanje oseb, ki so v lojalnih odnosih z italijansko oblastjo, je še vedno občutno. Širjenje prevratnih pamfletov in letakov pojema«, kar pa ni res, saj so sardinski grenadirji isti dan, za praznik oktobrske revolucije, našli letake v Vevčah in v Zadvoru, na predvečer 6. novembra na sodišču v Ljub-

¹³² Vojaško sodišče, proces 1942, št. 10 in XI. a. z., f. 656/10-69, dopis 10. 12. 1942, št. 06307.

¹³³ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 189, str. 455.

ljani, v Kašlju pa rdeče zastavice,¹³⁴ »trdi se pa, da se pripravlja neka druga manifestacija za 1. december t. l. . . ., ko bi prebivalstvo ob določeni uri znova v celoti zapustilo javne lokale in ulice . . .«.

»Studentovski krogi so še vedno najbolj dovzetni za organizacijo in za prevratno nacionalistično dejavnost v raznih oblikah. Najbolj vneti agitatorji so v vrstah mladine; zatrjujejo, da se bodo študentje, če bi univerzo zaprli, množično pridružili tolpam ter s tem še aktivneje sodelovali v vstaji. Zato je potrebno, da se vodje tega gibanja konfinirajo.«¹³⁵ Poročevalec je nato ugotovil, da je zelo težko zasledovati gibanje oseb, »ki so aktivni člani protitalijanske organizacije«. Zato so predlagali obvezno uvedbo osebnih izkaznic in prepustnic za premikanje iz kraja v kraj. V tem času tega predloga niso uresničili.

30. novembra 1941 je poveljnik XI. armadnega zbora Mario Robotti napisal spomenico, ki je bila namenjena II. armadi, skoraj gotovo pa je bila poslana tudi v Rim. V njej je prikazal vojaški in politični položaj Slovenije in Ljubljane. Istočasno pa je predlagal, kaj bi morali napraviti, da bi se stanje izboljšalo. Spomenica je imela več prilog, ki žal niso znane.¹³⁶ Glavni namen spomenice, katerega potrjujejo tudi drugi viri, pa je bil, da bi vojska dobila svobodo udejstvovanja, da bi lahko brez pristanka civilnih oblasti prosto nastopala ne le proti oboroženim četam, marveč tudi proti KPS in OF.

Spomenica obsega štiri poglavja. Že v prvem, takoj v začetku obtožuje civilno oblast: »Energični vojaški akciji, ki je zatrla oborožene komunistične tolpe, ki so se bile vgnezdile v gorskem predelu na jugu Ljubljane, ni sledila enaka takojšnja legalna akcija, ki bi se morala . . . izraziti v naslednjih ukrepih:

a) Poiskati pripadnike tolp, ki so se najprej razpršili, nato pa skoraj vsi vrnili v Ljubljano po redni poti . . . z vlakom iz Ribnice.

b) Nadzorovati sumljiva vozila, ki so namenjena v Ljubljano. Nekateri banditi, ki so bili pri napadu na Lož ranjeni . . . so bili pripeljani v Ljubljano na kmečkih vozovih in oddani v privatne klinike, kjer se še sedaj zdravijo.

c) Pripreti številne pomagače, ki jih mrgoli v Ljubljani in zunaj nje in stalno dobavljajo oboroženim tolpam na tovornih avtomobilih, kmečkih vozovih, po železnici itd. orožje, strelivo in živila, obveščajo tolpe o premikih zasedbenih čet po telefonu in s posebnimi kurirji ter celo z raketami, ki jih izstreljujejo sredi Ljubljane. Skupina 20 ubežnikov pri hajki na Debelem vrhu je dobivala po svojem povratku v Ljubljano dalj časa brezplačno hrano v prostorih gostilne Košak v strogem centru Ljubljane (pod hotelom Slon) . . .

d) Dezorganizirati in zatreti vodilni center v Ljubljani. Mnogi člani tega središča so že poznani po svojem udejstvovanju na zborovanjih.«

Tu omenja celico »starejših ljudi«, članov KP J, ki naj bi se sestajala v gostilni »Železničarskega doma« na sedanjem Novem trgu. Toda ta celica je bila le eno od stoterih žarišč upora v Ljubljani.

V drugem poglavju je orisal dejavnost narodnoosvobodilnega gibanja in zopet ostro kritiziral civilne oblasti:

¹³⁴ Kar. f. 154, oznaka 3-35. Dopis Granat. di. Sard. 10. 11. 1941.

¹³⁵ Zbornik dokumentov NOV VI/1, št. 196, str. 473—474.

¹³⁶ Prav tam, št. 197, str. 474.

»Nobene politične akcije niso sprožili proti zelo aktivni in srditi komunistični propagandi, ki jo pripravljajo v ilegalnih tiskarnah in jo pogosto in v velikem številu razširjajo. Ta propaganda silno bega javno mnenje, ker se sklicuje na patriotično zavest, češ da pomeni brezbržnost do prevratnega gibanja izdajstvo domovine, po drugi strani pa strahuje javnost s stalnim objavljanjem hudih groženj proti vsem tistim, ki ne sodelujejo ali celo nasprotujejo komunistični aktivnosti. Gornjemu dajejo poudarek s pogostimi uboji, ki jih povečujejo kot pravična dejanja. Komunisti so se povzpeli do take nesramnosti, da so javno razglasili obstoj tajnega sodišča . . ., ki naj bi po namenih komunistov stalno ležalo kot môra nad meščanskim razredom in katoliškimi krogi, da bi tako s terorjem ohromili vsako možnost nasprotnega delovanja. (Do danes je bilo izvršenih okrog 20 atentatov, v veliki večini s smrtnim izidom.)«

Robotti je nato omenil še grozilna pisma z izsiljevanjem denarja, ki naj bi jih tudi on sam prejel. Iz »Slovenskega poročevalca« 1941 pa vemo, da je OF javno ostro nasprotovala grozilnim pismom, dasi je često uporabljala opomine, ki so jih dobili omahljivci, še več pa tisti, ki so sodelovali z okupatorji.

Robotti nadaljuje, da »zasedbena oblast do danes ni ničesar ukrenila, da bi omejila to ustrahovalno delovanje, nikjer ni skušala onemogočiti številnih napadov na ljudi in nasilja nad stvarmi, če izvzamemo nekaj zelo zmernih, prav nič protiofenzivnih člankov v listih«.

»Tukajšnji konservativni krogi so rahlo reagirali na politična dejanja komunistov.« Vzrok je iskati po Robottijevem mnenju v tem, da bi nekatere zakonske omejitve morali ukiniti in pa v tem, ker »zasedbena oblast ni pomagala ali pa vsaj opogumila« teh krogov.

Iz drugega italijanskega poročila¹³⁷ vidimo, da so vojaški krogi z odobravanjem sprejeli prve letake, ki so jih izdali belogardistični in sredinski elementi. Prav tako so odobraval pastirsko pismo škofa Rožmana. Menili so, da bi bilo dobro ponatinsiti vsaj v izvlečku še članke »opozicijskega tiska« proti OF. Tudi v dnevnem časopisju, v »Jutru«, je najti . . . »nekaj protiboljševiških in protiterorističnih migljajev«. Italijanski vojaški krogi so tako že v tem času začeli misliti na politično mobilizacijo slovenske reakcije, kateri je sledila njena vojaška mobilizacija proti narodnoosvobodilnemu gibanju.

V nadaljevanju spomenice je Robotti omenil, da so se razbite partizanske čete zopet deloma organizirale. Tudi tega je bila kriva civilna oblast. »To okrepljeno prevratno dejavnost so omogočili nezadostni zaščitni ukrepi zasedbene oblasti, njena neodločnost pri izbiri časa, ko naj bi nastopila, in sredstev, ki naj bi jih uporabila ter neka njena, vsaj glede kvesture izrazita oblika, poklicne ljubosumnosti.«

Dodal je še, da kvestura ne more delovati v tej smeri, ker nima ne moči ne vojaškega znanja ne informacij. Očital ji je, da zaprtega Šercerja, ki je vodil napad na Lož in Bezuljak, še do danes ni zaslišala.

Tretje poglavje je posvečeno Ljubljani. Ko je ponovil že znana dejstva o napadih na vojake in o protitalijanski propagandi, je omenil še svoj ukrep, da morajo biti vojaki oboroženi in nadaljeval: »Ker smo hkrati dognali, da je v Ljubljani organizacijski center tolp, ki skrbi za njihovo formiranje in

¹³⁷ Prav tam, št. 198, str. 485.

prehrano in jim daje navodila . . . , je bilo poveljstvo grenadirske divizije primorano osredotočiti vso svojo pozornost na to centralno organizacijo, težeč za tem, da jo odkrije, računajoč . . . da bodo policijski organi sodelovali . . . Žal zahteva po sodelovanju ni bila upoštevana v taki meri in s tako pripravljenostjo, kot jo je položaj zahteval.« Grenadirji pa so svoje zasledovanje nadaljevali.

K Robottijevim dosedanjim izvajanjem moramo kritično pripomniti, ne da bi omenjali pretiravanja glede zaslug vojske in podcenjevanja civilne oblasti, da je Robotti o Ljubljani kot o centru narodnoosvobodilnega gibanja pravilno sodil, ni pa si jasno predstavljal niti organizacije KPS, katere vlogo v gibanju je poznal, ne organizacije OF in tudi ne Glavnega poveljstva, ki je imelo svoj sedež v mestu.

Četrto poglavje spomenice zaključuje ugotovitev, da »nič ne kaže, da bi se mogel položaj popraviti« . . . , »da bi civilne oblasti nameravale izboljšati možnosti sodelovanja«.

V dodatku je ugotovil, da so civilne oblasti odbile izredne ukrepe, ki jih jim je predlagal, in sicer omejitve uporabe radijskih sprejemnikov, dvokoles in ustvaritev aktivnega tiska proti sramotilnim listom, ki divje napadajo fašizem in Italijane. Visoki komisar je odgovoril, da nasprotno propadajo v listih že imajo.

S spomenico generala Robottija se v bistvu strinja priloga k vojnogodovinskemu dnevniku XI. armadnega zbora, ki je bila napisana 23. decembra 1941.¹³⁸ Decembrski dogodki leta 1941, ponovna manifestacija OF 1. decembra, napad na Preserski most 5. decembra, poročila o partizanskih zmagah na Gorenjskem in nova poročila italijanske obveščevalne službe, vse to je vplivalo, da je general fašistične milice Renzo Montagna, pisec te priloge, dosti jasnejši v presoji položaja in tudi ostrejši zagovornik vojaškega poveljstva in njegovega ugleda, v nasprotju z visokim komisarjem.

Kdor je že leta 1941 poznal razmah narodnoosvobodilnega gibanja v Ljubljani, bo pač zanikal trditev generala Montagne, da je »v Ljubljani to gibanje, ki bi se lahko zadušilo v kali, našlo v neodločnosti visokega komisarja in nepripravljenosti organov kvesture najboljšo oporo«. Pravilno pa je ugotovil, da »se je razvilo tako, da danes upravičeno smatramo to mesto za center celotne komunistične propagande tudi izven Slovenije«. Krivdo je nadalje videl tudi v tem, da se je Italijanom »preveč mudilo upostaviti v takih izrednih časih civilno oblast«, ker »preveč svobode škoduje vedno tistemu, ki ni zrel zanjo«.

V nadaljnjem je položaj prikazan tako, kot ga je italijanska vojska zaznala v tistem času:

»Uporniške tolpe ali partizani so sestavljeni po komunističnem vzorcu. Poleg poveljnika imajo političnega komisarja in kot znak nosijo komunistično

¹³⁸ Prav tam, št. 214, str. 506 in naslednje. Dodajam naslednje podatke: Renzo Montagna je v italijanskem tedniku »Oggi« (št. 25, dne 19. junija 1958) priobčlil svoje spomine. Iz njih izvemo, da je bil Montagna med tistimi udarnimi fašisti, ki so po fašističnem umoru socialista Matteotija leta 1924 vplivali na Mussolinija, da je začel januarja 1925 svojo izrazito diktatorsko pot. Montagna je vodil italijanske operacije v Jelenovem žlebu leta 1943. Po tem nesrečnem porazu je »zaradi bolezni« zapustil Ljubljano.

zvezdo. K njim pristopajo in tvorijo pravzaprav njihov pretežni del iredentistični nacionalisti, panslavisti, jugoslovanofili, katoličani itd.«

»Železničarji, delavci, bivši jugoslovanski oficirji, uradniki raznih mestnih uprav, profesionalisti vseh mogočih kategorij itd. sestavljajo, ne glede na pripadnost tej ali oni politični smeri, celotno protiitalijansko gibanje in dajejo novih moči upornikom. Toda center in vodilna glava organizacije je ljubljanska univerza, kjer pripadajo profesorji in študenti skoraj v celoti temu gibanju.«

Priznati moramo, da je tu kar dobro podana širina in enotnost uporniškega gibanja. Način izražanja pa nosi poteze fašističnega stila, ki je imel svoje predhodnike v izrazoslovju nacionalistov in iredentistov; zlasti zadnji so radi govorili o panslavizmu in slovanski nevarnosti. Prevelika vloga je tu dana univerzi, ki gotovo ni imela vodilne vloge, mogoče se je to zgodilo pod vplivom italijanskega risorgimenta, v katerem so profesorji in študentje res bili zelo delavni. — Nadalujmo s poročilom!

»Na podeželju je drugače in kmetje se omejujejo na to, da nudijo zavetje in hrano upornikom... Tudi večji del meščanov je navadno pokoren ukazom OF bolj zaradi tega, ker se boje maščevanja, kakor iz prepričanja. (Za proslavo... jugoslovanskih obletnic je OF ukazala, da prebivalstvo Ljubljane v določenih urah ne sme na cesto in ljudje so jo skoraj v celoti ubogali.)« Sodba o delu meščanstva Ljubljane, češ da je iz strahu pred maščevanjem sledila OF, je bila za Italijane res ugodna, stvarnosti pa ni ustrezala. Ljubljana je leta 1941 skoraj v celoti sledila OF.

Nadalje govori o tisku: »To gibanje je še pred dnevi skrivaj tiskalo v Ljubljani dva lističa »Slovenski poročevalec« in »Osvobodilno fronto«... Sedaj izhajata še druga dva: »Slovenska mladina« in »Borba.« Tu moramo dodati, da je pod »Slovensko mladino« mislil najbrže na »Mlado Slovenijo«. »Borbo«, centralno glasilo KP J, so pa ilegalne tehnike prav one dni ponatisnile in razširile.

»Ti listi,« nadaljuje Montagna, »propagirajo, dajejo navodila in izdajajo ukaze. Neredko beremo v katerem od teh listov, da je bil kdo obsojen na smrt, ker je bil prijatelj Italijanov, in v naslednji številki naznanilo, da je bila obsodba izvršena.« Fašistični general je pretiraval, kajti samo prijateljstvo do Italijanov, če ni bilo aktivno, ni zadostovalo za obsodbo.

Čeprav poročilo ni dojelo prave medsebojne povezave, je v naslednjem podal že bolj točen pregled organizacij narodnoosvobodilnega gibanja. »Osvobodilna fronta, katere voditelji stanujejo v Ljubljani, ima svoje vojaško sodišče. Za izdrževanje tolpa in za kritje stroškov za propagando je razpisala posojilo svobode in predpisala prebivalcem zneske v sorazmerju z njihovimi dohodki.«

»V Ljubljani stoluje tudi Centralni komite Komunistične partije in poveljstvo slovenskih partizanskih čet. Poveljstvo novači borce s pozivnicami, zbira orožje in živila in skrbi za organizacijo odredov; preden pošljejo rekrute k tolпам, jih izvežbajo v šolskih taboriščih, kjer jih nauče uporabljati orožje v vojnih operacijah. Ranjence zdravijo v mestnih klinikah.«

»Zdravniki, študentje medicine in bolničarji delajo v času akcij v obo-roženih tolpah, nato pa se, kot sicer tudi mnogo upornikov, vrnejo v mesto, kjer žive kot svobodni državljani...« To je veljalo le za oktober 1941, ko so

se krimski partizani pred zgodnjo zimo umaknili v mesto. Sicer naša narodno-osvobodilna vojska ni poznala sezonskih partizanov.

»Navadno daje ukaze za akcije,« nadaljuje poročilo, »centrala v Ljubljani, ki razpolaga z dobro obveščevalno službo, tako da je odkrila in ubila že mnogo naših informatorjev.« To dragoceno priznanje dokazuje, da so Vovsovske justifikacije zadevale ljudi, ki so res jih zaslužili.

O dobri obveščevalni službi in o organizaciji narodnoosvobodilnega gibanja je posredoval še te podatke:

»Nekega dne se je ustavil pred Mestnim domom tovorni avtomobil in prevzel živila, odeje in obleke za upornike.«

»Med orožniki, kaznilniškim in občinskim osebjem in še celo med osebjem visokega komisarja je očitno mnogo takih, ki podpirajo upornike.«

Za zaključek poročila je predlagal naslednje:

»Da bi obvladali položaj, ki grozi, da se bo vedno bolj slabšal, je potrebno, da s svoje strani posežemo po krepkejših sredstvih kot doslej.«

»Najbližji cilj bi moralo biti uničenje osrednje organizacije vsega protitalijanskega gibanja, ki ima svoj sedež v Ljubljani. Uporniške tolpe bodo nujno prenehale obstajati, brž ko bodo izgubile vodilne organe in sredstva.« S tem je upal, da bo pridobil podporo dela prebivalstva; pri tem je upravičeno računal na klerofašistične elemente.

Da bi ta cilj dosegli, bi morala nastopiti vojska. Če že nočejo dati polnočja vojaški oblasti, naj se vsaj postavijo na čelo Ljubljanske pokrajine sposobni ljudje, ki bodo znali združiti s političnimi lastnostmi tudi potrebno mero stanovitosti in energije, da bodo mogli uspešno podpreti vojaško oblast pri njeni važni nalogi. Ljubljanska pokrajina je v prav posebnem položaju in policijske operacije imajo značaj pravih vojaških akcij. »Vojaki se pa v najmilejšem primeru osmešijo, če še naprej puste, da stotine in tisoče vojakov opravlja svojo nalogo pod neposrednim poveljstvom kakega kvestorja«, ki vodi policijske hajke.

General Renzo Montagna je v primerjavi z generalom Robottijem dosti jasneje povedal, da mora vojska prevzeti oblast, da bo lahko počistila z uponiškimi gibanji in partizani. »Najbližji cilj«, ki ga je treba zadeti, pa je »sedež protitalijanskega gibanja« v Ljubljani. Prevzem oblasti po vojaških poveljstvih pa jasno pomeni proglasiti izredno stanje, s čimer civilna oblast deloma izgubi svoje pravice; te preidejo v roke vojaškega poveljstva. Vojska je to tudi dosegla.

12. Mussolini zaupa vojski obrambo javne varnosti v Ljubljani in pokrajini

(Dučejev razglas 19. januarja 1942)

3. januarja 1942 so na poziv OF Ljubljančani v spomin padlih žrtev zopet izpraznili ulice ob določeni uri. »Manifestacija je bila skoraj popolna,« ugotavlja visoki komisar.¹³⁹ Dan prej je prišlo skoraj do spopada med kapetanom policije, ki so ga vojaki ob policijski uri ustavili in ni hotel povedati gesla, češ da ni obvezno. Robotti je trdil — kar je rodilo nove dopise, nova

¹³⁹ VK, fasc. 1a, dopis 3. 1. 1942, št. 109-3.

prerekanja¹⁴⁰ —, da je prav 3. januarja divizija grenadirjev na lastno pobudo 19 vojakom pri varstvu zaporov poslala še nov oddelek z dvema mitraljezoma, ki je zahteval zase dve sobi. Grazioli se je uprl in zahteval, da takoj odidejo, češ da jih ni zahteval, saj »javni red je odvisen od mene«. ¹⁴¹

Napetost med italijansko vojaško in civilno oblastjo se je začela, kot smo videli, že leta 1941. Iz povojne italijanske literature (npr. Zanussija itd.) vemo, da so podobne razmere vladale v okupirani Dalmaciji, v fašistični Italiji sami so bila na dnevnem redu trenja med vojsko in fašistično oblastjo, ki so se ob porazih vedno bolj zaostrovala. V Ljubljanski pokrajini je bila skratka posledica razmer notranjih bojov. V okupirani Sloveniji in v Dalmaciji pa ni šlo pri tem, da bi bila ena ali druga stran npr. civilna oblast do revolucionarnega gibanja bolj blagohotna, ne! Šlo je za tekmovanje med Graziolijem in vojsko, kdo naj vodi akcije proti partizanom, kdo naj si pribori čast zmagovalca, da je pomiril novo pokrajino. Obema se je vsaj v začetku zdelo, da bo to kar lahko delo, ki se spleča. — Ne pozabimo, da je bila vojska zelo razočarana, ker se ob napadu na Jugoslavijo ni mogla nikjer »proslaviti«. Sedaj je pa priložnost tu, so mislili generali in fašistični oficirčki.

Uspeh naše Partije je bil v tem, da je znala za narodnoosvobodilno gibanje pridobiti široke ljudske množice, ki so prej pripadale raznim političnim strankam in celo različnim življenjskim nazorom. Ta uspeh je vnašal razdor v okupatorjeve vrste in pospeševal s tem notranji razkroj italijanskega fašizma.

Okupator si o resničnem stanju ni bil na jasnem in temu primerno tudi nastopal. Vojaško poveljstvo je sicer slutilo, da za komunisti stoji ljudstvo. Kolikšen obseg je zavzemala pomoč in sodelovanje ljudstva, ali je to veljalo za večino ali le za najbolj aktivne in revolucionarne, o tem so bila mnenja deljena. Tudi če je sledil KP in OF le aktivnejši del prebivalstva Ljubljane in Slovenije, je bila nevarnost dovolj velika in je okupator moral udariti z vojaško silo. Civilna oblast je bila drugačnega mnenja, namreč da NOB in OF predstavljata le majhno skupino komunistov, nekaj maloštevilnih zanešenjakov in zapeljancev s katerimi bi lahko opravile policijske sile ali brez vojske ali ob njeni pomoči, vedno pa pod vodstvom kvestorja.

Razdvojenost sovražnega tabora je bila toliko bolj zanimiva, ker se je pokazalo, čeprav šele leta 1943, da je tudi fašistična stranka zagovarjala svoje stališče, o čemer bomo še govorili. Fašistična stranka je bila mnenja, da bi Italijani morali že leta 1941 posnemati nemško metodo in začeti zavedne Slovence takoj preseljevati, ostale pa zapisati takojšnjemu poitalijančevanju. V teh razprtijah sovražnega tabora sta poskušala uveljaviti svoj osebni prestiž, tako Grazioli kakor Robotti.

V razprtije med vojsko in civilno oblastjo je posegel dučejev razglas, izdan 19. januarja 1942, ki naj bi ne uredil samo odnosov med vojaško in civilno oblastjo v Dalmaciji in Ljubljanski pokrajini — v Dalmaciji so se fašistični vojaški in civilni oblastveniki prav tako prepirali za oblast kot v Sloveniji, o čemer nam govori Cavallerov¹⁴² dnevnik (glej zapisek 25. julija 1941) —, marveč tudi rešil položaj, ki je nastal zaradi vedno hujšega odpora (Cavallero, 13. januarja 1942).

¹⁴⁰ XI. a. z., fasc. 658/II 5 dopis XI. a. z.

¹⁴¹ VK, fasc. 1a/1/9.

¹⁴² Cavallero, Comando Supremo 1940—1943, Capeeli 1948.

Razglas je imel tri člene: za Ljubljansko pokrajino je 1. člen odločal, da je »Obramba javnega reda poverjena vojaški oblasti, ki intervenira«, »na zahtevo visokega komisarja«, »ali pa tudi na lastno pobudo, če sodi, da je to potrebno, v vsakem primeru pa naj o tem obvesti« visokega komisarja. Člen 2 dodaja: »Način uporabe vojaške sile pri obrambi javnega reda spada v izključno pristojnost vojaške oblasti.« Na ta dva člena se je odslej sklicevala vojaška oblast, na 3. člen pa civilna: »Sodna in upravna policija, kakor tudi varstvo javnega (in ne političnega, kot prevaja zbornik dokumentov NOV VI/1 — I. J.)¹⁴³ in moralnega reda pripada še nadalje rednim policijskim organom.«

Natančen pregled kaže, da je duce ločil med »obrambo« javnega reda in »varstvom« javnega reda; prvo je poveril vojski, drugo pa civilni policiji. Pravna ločitev je jasna, v stvarnem položaju Ljubljanske pokrajine pa je spor ostal in se je celo, kot bomo videli, poostiril. Ducejev odlok, ki naj bi prinesel rešitev, je spor poglobil tudi zato, ker je vojska, ki je mislila, da bo dobila proste roke, začela vsepovsod ofenzivno nastopati, opirajoč se na trditev: v Ljubljanski pokrajini ne gre več za »varstvo«, marveč za »obrambo« javnega reda, ki zahteva poseg vojske.

Kakšno stanje je po ducejevem razglasu nastopilo v Ljubljanski pokrajini? Dokument sam nam tega ne pove. Komisija za ugotavljanje zločinov je leta 1946 izdala knjigo »Internacije«, v kateri razlaga (str. 11), da je »duce 19. januarja 1942 proglasil ozemlje Ljubljanske pokrajine za operacijsko ozemlje, zaradi česar je pravica izdajanja varnostnih ukrepov prešla na vojaško oblast, kateri je postala podrejena vsa policija«. Ta trditev, ki jo navajajo tudi naše publikacije, npr. Franček Saje, Belogardizem (str. 225) in drugi članki, pa ne drži.

V nekaterih dokumentih podrejenih enot XI. armadnega zbora res naletimo na izraz »operacijsko ozemlje« v zvezi z novim stanjem v Ljubljanski pokrajini, toda dokumenti nadrejenih oblasti, tako civilnih kot vojaških, dokazujejo nasprotno. Ze samo dejstvo, da je bila Ljubljanska pokrajina izrecno proglašena za »operacijsko ozemlje« in je s tem tu nastopilo vojno stanje šele 6. avgusta 1943, z veljavnostjo od 6. julija 1943 dalje, izključuje tako mnenje.¹⁴⁴

Člen 3 dekreta 19. januarja, ki pravi, da »varstvo javnega in moralnega reda pripada še nadalje rednim policijskim organom«, nasprotuje trditvi, da bi pokrajina postala operacijsko ozemlje, v katerem je »vrhovni poveljnik prevzel tudi civilno oblast« (člen 16 kraljevega dekreta 8. julija 1938, št. 1415) in s tem dobil pravico izdajati razglase, ki imajo vrednost zakonov.¹⁴⁵ Resnica je drugačna. V okupatorjevi upravi Ljubljanske pokrajine je nastal neki dualizem, tako da sta nekatere razglase in naredbe podpisovala tako predstavnik civilne kot predstavnik vojaške oblasti (npr. Razglas o talcih, Razglas pred III. sovražno ofenzivo itd.), druge pa je izdajal in podpisoval še vedno samo visoki komisar, res večkrat le na zahtevo vojaške oblasti. Niti enega primera ni, da bi vrhovni poveljnik, to je general Robotti, poveljnik

¹⁴³ Zbornik dokumentov NOV VI/2, št. 154, str. 537.

¹⁴⁴ XI. a. z., fasc. 892/1/12, brzojav Vrhovnega poveljnika, 26. 7. 1943, št. 15159 in SL 18, 8. 1943/66, Razglas 26, 7. 1945.

¹⁴⁵ XI. a. z., fasc. 660/IV., kraljevi dekret 8. 7. 1938, št. 1415 in Macisove pripombe.

XI. armadnega zbora, sam podpisal le en razglas, ki bi posegal v civilno področje, kar bi bilo značilno in nujno za operacijsko ozemlje.

Primerjava členov ducejevega razglasa z 217. in 218. členom kraljevega dekreta 18. junija 1931 (št. 773, poglavje 11) nam zadevo pojasni. Člen 217 pravi: »Kadar je potrebno zaupati vojaški oblasti varstvo javnega reda, morajo notranji minister s pristankom predsednika vlade ali prefekt po delegaciji, z dekretom razglasiti vojno stanje, to je proglašiti neko ozemlje za operacijsko.« Člen 218 določa, da »civilne oblasti... nadaljujejo svoje delo v vsem, razen kar zadeva javni red«. Ker v Ljubljanski pokrajini varstvo javnega reda ni bilo poverjeno vojaški oblasti, ki je izrecno (po členu 3 dekreta 19. januarja 1942) ostalo v kompetenci visokega komisarja, marveč le obramba javnega reda, ne moremo govoriti o vojnem stanju in ne o operacijskem ozemlju.

Formulacija razglasa 19. januarja 1942 je gotovo imela pred očmi 217. in 218. člen kraljevega dekreta 18. junija 1931. Za to govori že medsebojna primerjava členov razglasa in dekreta; tudi vojaški javni tožilec Macis pri XI. armadnemu zboru se je tega zavedal, in si jih je zabeležil, vendar zaključka, da je Ljubljanski pokrajini proglašeno vojno stanje, ni napravil, ker ga ni mogel napraviti.¹⁴⁵

Zakaj Mussolini ni odkrito objavil vojnega stanja, si moramo odgovoriti sami: ni mogel priznati, da je bil v pokrajini, katere aneksijo je pred 8 meseci razglasil kot posledico svoje državniške modrosti in politike fašizma, prisiljen razglasiti vojno stanje. Zato je našel abstraktno pravno ločitev med »obrambo« in med »varstvom« javnega reda, poveril prvo vojski, drugo civilni oblasti, najbrž tudi zaradi tega, ker se ni bilo mogoče odločiti le za eno. Tako je prišlo do izrednega stanja, v katerem pa je vojska dobila nadoblast.

Pri vsem tem mojem razmotrivanju gre za pravno gledanje, ki ni brez vsake zanimivosti, ker nam pove, kako je gledal okupator na položaj. Ta ni mogel drugače postopati iz prestižnih razlogov. Ni mogel priznati, da je nova pokrajina dejansko v uporih, v takem uporih, da mora nastopiti vojska in to kar cel armadni zbor z vsemi vrstami orožja, vključno z artilerijo, tanki in letalstvom. Kmalu je v Slovenskem Primorju dobil navodila, da nastopi tržaški armadni zbor na podoben način.

Da je civilna oblast še vedno skrbela za varstvo javnega reda, nam jasno povedo (proti trditvi v »Internacijah«, zgoraj) norme generala Roatte za izvedbo ducejevega razglasa,¹⁴⁶ saj pravi, da »izvršitev ukrepov« glede »obrambe poslopij, naprav, prepovedi kretanja, čistke, preiskav, aretacij, prepovedi zbiranja« (točka 1) izvršuje »v normalnem položaju, če zadostujejo policijske sile... civilna oblast«, kar pač sledi iz 3. člena razglasa. »Če pa sile ne zadostujejo, postane na zahtevo civilne oblasti pristojna vojaška oblast«, »v izrednih primerih, če grozi neposredna in nenadna nevarnost, ima pravico posega vojaška oblast, ki obvesti civilno« (točka 2).

Po razlagi generala Roatte, ducejev razglas glede 1. točke ni prinesel prav nič novega. Popolnoma nov položaj pa je ustvarila 2. točka, iz katere sledita točka 3. in 4: »za naprej je izključeno, da bi civilna oblast še zahtevala vojake, da bi ona vodila operativne čistke proti upornikom« (4. točka). Odslej jih je vodila vojska, njej je bila poverjena obramba javnega reda in v teh

¹⁴⁶ VK, fasc. 1a/II/2, dopis XI. a. z., 12. 2. 1942.

primerih je bila tudi policija odvisna od vojaških oblasti (3. točka). V 6. točki je posebej poudarjeno, da je »varstvo javne varnosti še vedno v kompetenci civilne oblasti«. Ker pa sta varstvo in obramba javne varnosti v danem primeru prepletena, zato je »potrebno sporazumno delo v duhu tovarištva« (7. točka). S tem je bil dejansko potrjen dualizem, o katerem smo že govorili. To točko je sporočil kvestorju in podrejenim okrajnim glavarjem še bolj gostobesedno tudi visoki komisar, ko jim je sporočil (28. februarja 1942) ducejev razglas. Poudaril je, da so civilni karabinjerji, finančna straža, obmejna milica in policija odvisni še vedno samo od njega.¹⁴⁷

Kljub lepim besedam se Grazioli le ni vdal tako hitro. Na sestanku z Robottijem je še vedno branil pravico zahtevati vojsko za potrebe javne varnosti, češ da mu to dovoljuje zakon o javni varnosti. Študija javnega tožilca vojaškega sodišča Macisa (21. februarja), na katero se je Robotti najbrž opiral, pa pravi, da se visoki komisar sklicuje na predpis zakona, razglas 19. januarja pa mu je kot izjema tega zakona to pravico vzel.¹⁴⁸

Fašistični režim v Ljubljani najlepše označuje dejstvo, da visoki komisar Mussolinijevega razgлася 19. januarja 1942 ni objavil niti v »Službenem listu« niti v dnevnem časopisju. In vendar gre za »bando«, to je razglas, ki ni bil razglašen. On in Robotti sta ga vzela kot vodilo, ki naj bi prineslo nove odnose med vojaško in civilno oblast, ljudstvo pa ni smelo uradno izvedeti, da je v njegovi zemlji, ki je pred osmimi meseci postala nova pomirjena italijanska pokrajina, razglašeno izredno stanje. (Tako lahko imenujemo položaj, v katerem mora vojska braniti javni red.) Italijanski okupator se je sramoval priznati svoj poraz, zato razgлася ni objavil.

Sledili so prvi ukrepi: vojska je prevzela obrambo raznih poslopij in postavila svoje straže. 8. marca 1942 je visoki komisar sam prosil, da bi vojska prevzela obrambo zaporov, »za notranjo varnost, pa naj še nadalje skrbi policija« (prav tam). Meseca marca so vojaki zastražili tovarno »Saturnus« in Kemično tovarno v Mostah, tovarno »Zmaj« in Kemično tovarno na Šmartinski cesti, Mestno plinarno, elektrarno in vodovod.¹⁴⁹

O zadržanju civilnih oblasti nudijo zanimive podatke »Jutranja poročila« — mattinale ljubljanske kvesture, ki so vsak dan objavljala, koliko osebnih in hišnih preiskav so izvršili civilni karabinjerji in agenti javne varnosti v Ljubljani. Statistika, napravljena po teh podatkih, da naslednji pregled (leto 1942):

Mesec	Osebnih preiskav	Hišnih preiskav	Preiskav. javnih lokalov
januar	11.286	128	544
februar	10.982	166	1396
marec	6.493	258	481
april	3.477	280	374
maj	2.306	121	342
junij	2.871	134	375
julij	2.442	104	243

¹⁴⁷ VK, fasc. 1a/II/2, dopis VK 28. 2. 1942.

¹⁴⁸ XI. a. z., fasc. 660/IV, Macisova študija 21. 2. 1942 in dopis XI. a. z., 16. 2. 1942, št. 1116.

¹⁴⁹ VK, fasc. 1a/III/9, dopis 8. 3. 1942.

Iz teh podatkov vidimo, da je civilna policija po dučejevem razglasu januarja in februarja hotela pokazati svojo razgibanost, saj je v primeri z decembrom 1941 (3742 osebnih, 158 hišnih in 330 preiskav javnih lokalov) osebne preiskave potrojila. Po 19. januarju pa še posebej, ker imamo do 19. januarja 3883 osebnih preiskav, 7503 pa v naslednjih dnevih do kraja meseca.

Med prvimi ljubljanskimi racijami (februar, marec 1942) je delo civilne policije še zelo močno; ob teh je sodelovala tudi še sama, vendar pod vodstvom vojske. Navedena februarska in marčna statistika je dajala pregled o akcijah, ki jih je civilna policija samostojno izvršila, niso pa vštete vojaške racije, ki so bile splošne. Racije poleti so opravljali že večinoma vojaški karabinjerji, preiskave civilne policije so upadale; menili so, da ni potrebno, da še oni preiskujejo, ko to dela že vojska. Za naslednje obdobje avgust-december 1942 ni ohranjenih nikakih poročil.

Aktivnost civilne policije, kvesture in karabinjerjev se ni izčrpala samo v tej dejavnosti. Kmalu po dučejevem razglasu je policija 22. januarja 1942 ponovno začela iskati vodilne komuniste in ostale, ki so ji bili znani. Ta dan je izšla tiralica za Vladom Krivicem, Pepco Kardelj, Marijo Draksler, Sergejem Kraigherjem, Borisom Kraigherjem, Leonom Kovačičem, Edom Kardeljem in drugimi. Marca 1942 je bil na vrsti Vito Kraigher, za Borisom Kidričem pa je izšla tedaj ponovno tiralica.¹⁵⁰

13. Ljubljano obkrožijo z obrambnim pasom

Prvi udarec generala Robottija je bil namenjen Ljubljani, središču uporniškega gibanja. Že konec januarja 1942 je Ljubljano s pomočjo vojske začel obdajati s splošnim pasom iz bodeče žice, da bi preprečil vsak stik mesta s podeželjem.¹⁵¹

Za pospešitev gradnje ljubljanskega pasu so 18. februarja poklicali artilerijsko četo z Vrhnike.¹⁵² Pomoč pa je prišla celo iz Vidma. Zamreževanje v bodečo žico je bilo končano 23. februarja, ko so ponoči in zjutraj postavili žične ovire tudi čez ceste. Pred zoro so nove čete z novim orožjem izpopolnile obkrožitev mesta. Ob 14. uri je bil pas končan v vseh podrobnostih. Ob 15. uri je bila izdana odredba, s katero so bili razglašeni ukrepi, od katerih so nekateri takoj stopili v veljavo, drugi pa pozneje. Tako ljudstvo ni moglo zapustiti mesta ali odnesti kakršnegakoli materiala.¹⁵³ Dan nato so se v Ljubljani začele racije, ki so jim sledile internacije.

Zamreževanje Ljubljanec, ki jo je general Robotti zaključil 23. februarja, v resnici še daleč ni bilo končano. Že 13. marca 1942 sporoča, da so »nadaljevali delo pri napeljavi električne razsvetljave, ojačevanju položajev za orožje in dovršitev žične ovire«.¹⁵⁴ Ko je bila 10. maja¹⁵⁵ imenovana komisija treh članov (zastopnik ljubljanskega garnizona, visokega komisarja in poveljstva

¹⁵⁰ Kar. fasc. 183, oznaka 4-38, št. 33, št. 123.

¹⁵¹ XI. a. z., fasc. 661/IV, II. armada, 27. 2. 1942, št. 3065.

¹⁵² Genio fasc. 947, dopis XI. a. z., dne 18. 2. 1942, št. 02/1100.

¹⁵³ XI. a. z., fasc. 661/IV. Poročilo o razorožitvi. Glej tudi »Internacije«, Ljubljana 1946, str. 110, dok. št. 8.

¹⁵⁴ Zbornik dokumentov NOV VI/2, št. 148, str. 398.

¹⁵⁵ Genio, fasc. 947, dopis XI. a. z., dne 10. 5. 1942.

inženirskih čet), ki naj preštudira obrambo mesta v primeru napada partizanov na Ljubljano in istočasnega upora komunističnih elementov v notranjosti mesta, so najbrž spoznali, da tak obrambni pas ne zadošča. Iz junija 1942 imamo poročilo, ki obsoja blok Vič, kjer so »obrambni zidovi neenakomerno zgrajeni, debela samo naložena skupaj, brez estetskega čuta«¹⁵⁶ Dokončno sodbo o utrdbah pa sta izrekla general Robotti in poveljnik II. armade Mario Roatta, ko sta 19. julija zjutraj pregledala ves obrambni pas: »Nobena obrambna priprava ne doseže trdnosti in silovitosti, ki bi jo želeli. Nobena ni zgrajena s tisto širino kriterijev, ki premaga vsako oviro, ki sem jo večkrat priporočal,« je rekel poveljnik XI. armadnega zbora.¹⁵⁷ Še isti dan je dal nova, zelo obširna navodila za zgradnjo obrambnega pasu, iz katerih naj navedemo le najvažnejša: »Blokli morajo biti utrdba«, ki »mora dominirati nad mestom in okolico«; »artilerija mora imeti natančno določen domet ognja.« »Poveljniška mesta sektorjev morajo biti zgrajena prav v ta namen.« General Roatta je zahteval, da mu predložijo vojni načrt za obrambo Ljubljane in dokončno izgradijo obrambni pas do 15. septembra 1942.

Da bi dokončali dela na utrdbenem pasu, ki naj bi obsegala poleg gradnje utrjenih blokov pri vходу v mestu še utrjene postojanke za artilerijo, v pasu samem pa vrsto utrjenih strojničnih gnezd, postavitve reflektorjev, zgradnjo utrdb za sektorske poveljnike, krožno patroljno stezo in celo izgradnjo novih cest na Golovec, je bila nujno potrebna tudi pomoč civilnih podjetij in slovenskih delavcev. 29. julija¹⁵⁸ je tožil general Robotti, da je pri slovenskih podjetjih naletel na težave. »Obrnili smo se na vrsto slovenskih podjetij, ki so pa v svojih odgovorih iz razumljivih razlogov precejnjevali težave in jih označili kot nepremagljive glede na delovno silo, transportna sredstva in možnost kretanja.« Italijanska podjetja s sedežem v Ljubljani pa so bila pripravljena sprejeti delo. Visoki komisar je pristal, da v primeru potrebe odredi prisilno civilno mobilizacijo delavcev. Da bi se pa temu izognili, je Robotti svetoval, naj prenehajo z manj potrebnimi civilnimi deli v mestu (z gradnjami civilnih stanovanj, ureditvijo Tivolija), če bi bilo nujno pa tudi s cestnimi deli izven Ljubljane in »to tudi zato, da se ne daje zaslužka elementom, ki se bolj ali manj odkrito izmikajo delom utrjevanja«. Tako je hotel prizadeti slovenske podjetnike, ki bi dela pač najbrž vsi radi sprejeli, pa si tega niso upali, ker so dobro vedeli za moč OF, ki je zajela zavedne Slovence.

Dela niso potekala tako, kot je računal Robotti. Šele 10. avgusta 1942 je vojno ministrstvo odobrilo gradnjo stalne patroljne poti, dolge 26 km, in določilo znesek 4,5 milijonov lir. Za izgradnjo in ureditev stalnih postojank, cestnih zapor in za nastanitev stražnega osebja so tudi predvideli 4 milijone lir.¹⁵⁹ Že prej, 29. junija 1942, so za pet utrdb na Rožniku predvideli 9 milijonov.¹⁶⁰ Tako se je gradnja obrambnega pasu začela šele konec avgusta 1942. Vojska je pod vodstvom inženirskega oddelka XI. armadnega zbora postavljala nove žične ovire (dolge 20 km), popravljala postojanke, nameščala napisne table, napeljevala električno razsvetljavo in ponekod celo električni tok v žične ovire; civilna italijanska podjetja pa so prevzela že omenjene nove grad-

¹⁵⁶ Genio, fasc. 947, dopis brez datuma, junij 1942.

¹⁵⁷ Arhiv artilerije XI. a. z., fasc. 830, B 1-9, dopis X. a. z., dne 19. 7. 1942.

¹⁵⁸ Genio, fasc. 947, dopis XI. a. z., dne 29. 7. 1942 Visokemu komisarju.

¹⁵⁹ Genio, fasc. 947, Vojno ministrstvo, dne 10. 8. 1942.

¹⁶⁰ Genio, fasc. 947/IV; Por. Genio XI. a. z., 29. 6. 1942.

nje. Sredi septembra je tu delalo 450 italijanskih delavcev.¹⁶¹ Število je kmalu naraslo na 660 delavcev, ki so delali pri treh podjetjih. Podjetje Marconi je gradilo severovzhodni del pasu, Marin zahodni, Rizzi-Marconi jugovzhodni. Četrto podjetje S. A. Zambellitti, ki se je organiziralo šele konec septembra 1942,¹⁶² se je lotilo jugozahodnega dela; koliko delavcev je imelo, ne vemo.

Nedatirano poročilo vojaškega inženirskega oddelka¹⁶³ XI. armadnega zbora (Genio XI. C. A.) iz druge polovice decembra 1942 pravi, da so štiri italijanska podjetja 15. decembra 1942 dokončala skoraj vsa dela, ali pa jih še izpopolnjujejo. Dela za preureditev pasu, ki jih je zaukazalo poveljstvo II. armade, so se začela poleti, ker je bilo treba provizoričnim utrdbam, ki jih je prve mesece leta 1942 gradila divizija sardijskih grenadirjev, dati »značaj stalnih del, ki morajo ustrezati zahtevam ugleda«.

Iz poročila je videti, da so bile v 30 km dolgem utrdbenem pasu naslednje zgradbe:

- a) prostori za stanovanja vojakov;
- b) utrjene postojanke, v katerih vojaki tudi stanujejo;
- c) utrjene postojanke brez stanovanj;
- č) utrjene postojanke za kontrolo, t. j. bloki ob cestah in
- d) stražarnice.

Njih posamično število je bilo naslednje:

a) 8 velikih prostorov za nastanitev vojske, 6 barak na Golovcu in 16 prostorov, ki so jih preuredili (gre za stanovanjske hiše, ki so jih pripravili za vojake). V vseh je bilo prostora za 100 mož;

b) 11 postojank za nastanitev 132 mož, 2 postojanki za reflektorski odelek — 36 mož;

c) 22 novih in 15 starih popravljenih postojank; v njih ni bilo prostora za namestitve;

č) postojank za kontrolo ali blokov je bilo 12: 4 novi, 3 večji prostori in 5 starih, adaptiranih manjših prostorov. Eno postojanko za kontrolo so decembra 1942 še delali;

d) 22 stražarnic je bilo vključenih v sam pas, 23 zidanih stražarnic pa je stalo posamič, nekoliko izven pasu.

Za potrebe obrambnega pasu so napravili 4340 metrov novih cest in popravili 1100 metrov starih. Krožna steza za patrolje je bila dolga 28.900 m (od teh le 700 m starih poti). Zgradili so tudi 2 mosta in 2 mostička.

Žične ovire so bile dolge 41 km. Napeljava luči nizke napetosti je zahtevala 30 km žice nizke napetosti, 2400 metrov žice visoke napetosti in 3 nove transformatorske postaje.

Za gradnjo so porabili naslednji material:

1.770.000 zidakov, 120.000 opeke, 1100 m³ lesa, 15.000 q cementa, 500 q apna, 10.000 kg železa, 151.000 kg žice za žične ovire, 15.000 dolgih kolov za žične ovire, 45.000 kratkih kolov za žične ovire, 800 žarnic po 100 watt, 9100 kg bakra in 1000 kolov za napeljavo elektrike.

¹⁶¹ Genio, fasc. 947/IV; Por. Genio XI, a. z., 12. 9. 1942.

¹⁶² Genio, fasc. 947/IV; Por. Genio XI, a. z., 24. 9. 1942.

¹⁶³ Genio, fasc. 947/IV; nedatirano poročilo o pasu za l. 1942.

Vojaki so pri gradnji žičnih ovir in pri drugih popravilih opravili 84.000 ur; pri ostalih gradnjah so italijanski delavci delali 420.000 ur, slovenski delavci pa 60.000 ur. Stroški za gradnjo pasu so znašali:

ceste in krožna steza	4,250.000 lir,
gradnja postaj	7,000.000 lir,
napeljava elektrike	950.000 lir.

Iz teh vsot je razvidno, da tu niso všteti stroški za utrjene artilerijske postojanke na Rožniku, za katere so predvideli 9,000.000 lir in na Ljubljanskem gradu, Viču in Studencu, za katere pa do sedaj nismo našli podatkov v italijanskih virih.

Z letom 1942 dela še niso bila zaključena. Vlekla so se skozi leto 1943 in septembra 1943 so Italijani odšli prenaplo, da bi napravili zaključne obračune. Še avgusta leta 1943¹⁶⁴ je komisija XI. armadnega zbora odobrila za zgraditev ceste z Golovca na Škofljico znesek 290.817 lir. Julija in avgusta 1943 so utrjevali še letališče pri Ljubljani, zgradili 3 utrdbe z bloki in 3500 m novih žičnih ovir. Na Ljubljanskem gradu in na Rožniku so v istem času gradili nove utrdbe.

V mestu samem je italijanska vojska kmalu po postavitvi začasnega obrambnega pasu začela postavljati preko ulic cestne pregrade. Te so z zaporo ulic ločile notranje mesto od predmestij (Vič, Šiška, Moste), ki so se jim zdela bolj nevarna kot samo središče mesta. Ob teh preprekah so postavili posebne stražarnice. Pregrade so včasih premikali, vendar vzroka za to italijanski viri ne pojasnijo popolnoma. Prvi ohranjeni seznam stražarnic nosi datum 24. avgusta 1942.¹⁶⁵ Stražarnice so bile takrat naslednje (naštevam ulice po vrstnem redu):

1. Ziljska ulica (železniški prelaz), 2. Tržaška cesta (v drugem seznamu Levstikova ulica), 3. Groharjeva, 4. Snežniška, 5. Murnova, 6. Gorupova, 7. Emonska, 8. Krakovski nasip, 9. Šentjakovski most, 10. Gallusovo nabrežje, 11. Mestni trg-Stari trg, 12. Studentovska, 13. Streliška, 14. Poljanska cesta, 15. Poljanski nasip, 16. Sv. Petra nasip, 17. Znameniška, 18. Usnjarska, 19. Škofija, 20. Sv. Petra cesta, 21. Ilirska, 22. Vrhovčeva, 23. Prisojna, 24. Friškovec, 25. Masarykova, 26. železniški prelaz na Bleiweissovi cesti, 27. železniški prelaz pri kolodvoru Šiška, 28. železniški prelaz na Celovski cesti, 29. Puharjeva ulica, 30. železniški prelaz Tivoli — Aleksandrova cesta, 31. Knafljeva, 32. Šubičeva ulica (stražnica pozneje ukinjena), 33. Nunska ulica in 34. Erjavčeva cesta.

K seznamu teh stražarnic je treba dodati, da so v njihovi okolici stala razna poslopja, v katerih so bile italijanske civilne oblasti, postojanke karabinjerjev in vojašnice, ki so bile vsaka zase zopet ožičene in utrjene.

Oktober 1942 je bila notranja utrditev Ljubljane zaključena. Po poročilu 20. februarja 1943¹⁶⁶ so za zaporo ulic uporabili 225 španskih jezdecov, velikosti od 1.25 m do 3.00 m in sicer 48 trimetrskih, 24 pa dvometrskih itd.

¹⁶⁴ Genio, fasc. 947/IV; Poročilo XI. a. z., 13. 8. 1943.

¹⁶⁵ Genio, fasc. 947/IV; Cestne prepreke v Ljubljani, 24. 8. 1942.

¹⁶⁶ Genio, fasc. 947/IV; Dopis 20. 2. 1943.

Premikanje italijanskih vojakov v Ljubljani je bilo že od septembra 1941 omejeno na oborožene skupine,¹⁶⁷ kar so po izgradnji notranjih obrambnih naprav omilili. Ljubljano so razdelili v tri cone. V notranji coni (med Gospo-svetsko — Prešernovo — Erjavčevo — Trubarjevo ulico do Kopitarjeve) so vojaki lahko od jutra do večera hodili tudi posamič, v drugi coni (ostali del mesta, razen Šiške, Most in Viča) tudi posamič, toda le do 17. ure. V tretji coni, na periferiji, je bilo dovoljeno gibanje le v skupinah po tri.¹⁶⁸ Še vedno je veljalo pravilo, da mora biti vsak vojak oborožen.

Da preprečijo vsak partizanski napad na Ljubljano, ki jih je poveljstvo XI. armadnega zbora pričakovalo od časa do časa obenem z uporom v mestu, so italijanske vojaške oblasti obdržale v mestu precejšnje sile vojaštva: leta 1942 vojake divizije sardinskih grenadirjev, nato pa divizije alpskih lovcev (Cacciatori delle Alpi). Okoli Ljubljane, v samem pasu in v mestu, so razmestili velik del artilerije lahkega in težkega kalibra.

Razmestitev artilerije se je večkrat spreminjala, ker se je morala artilerija udeleževati akcij proti partizanom. Za prikaz vsaj približne slike o topovskih žrelih, ki so gledala na mesto samo in okolico, le nekaj podatkov:

22. julija 1942¹⁶⁹ je poveljstvo artilerije XI. armadnega zbora predlagalo naslednjo razmestitev, ki je bila še isti dan odobrena in naslednji dan za-ukazana:

Na Rožniku ena baterija topov kalibra 75/27;¹⁷⁰

med Šiško in Studencem ena baterija enakih topov;

na Ljubljanskem gradu ena baterija kot manevrska enota s topovi kalibra 100/17 in ena baterija s topovi kalibra 152/13.

Topove kalibra 47/32 na letališču so zamenjali s topovi kalibra 75/27 in jih postavili med Šiško in Vič. Število ni znano.

V cono Vič so 23. julija 1942 pripeljali baterijo težkih topov kalibra 149/35 iz Škofljice in jih namerili proti Bičevju in Brezniku. Škofljico pa so hoteli braniti z Ljubljanskega gradu.¹⁷¹ V tem času se jim je zdel severozahodni del Ljubljane bolj ogrožen, saj je bil v neposredni bližini Dolomitski odred.

22. avgusta 1942 sta se v Ljubljano vrnili dve težki bateriji kalibra 152/13 in ostali tu za njeno obrambo;¹⁷² prišlo je do nove razmestitve sil. Grad je dobil tri baterije težke artilerije: eno s topovi kalibra 100/17, usmerjeno v sektor Kleče-Sv. Lenart; drugo s topovi kalibra 152/13, usmerjeno na Iško Loko-Zalog; in tretjo baterijo s topovi kalibra 152/13, uprto na Grmez-Pod-smreko.

¹⁶⁷ Zbornik dokumentov NOV VI/2, št. 165, str. 401.

¹⁶⁸ Arhiv Artilerije, fasc. 884, oznaka 1/4. Poveljstvo garnizona dne 13. 2. 1942.

¹⁶⁹ Arhiv Artilerije, fasc. 884 5-1-9, št. 5 in 6, Poročilo artilerije XI. a. z. 22. 7. 1942.

¹⁷⁰ Pri oznakah italijanskih baterij pomeni prva številka topovski kaliber, to je notranji prerez cevi v milimetrih; druga številka pa količnik, ki pomnožen s prvo številko daje dolžino topovske cevi. N. pr. iz oznake 75/27 zvedo, da ima topovska cev odprtino s premerom 75 milimetrov, to je za 75-milimetrske granate, in dolžino 75 × 27 ali 2 metra 25 milimetrov. Topovi z žrelom nad 100 milimetrov se štejejo k težki artileriji; tisti od 75 milimetrov pa k lahki ali gorsko-brdski. Vsaka baterija je imela po štiri topove. Artilerijska grupa, o kateri je govora pozneje, je štela tri baterije.

¹⁷¹ Arhiv Artilerije, fasc. 884/B-1-9, št. 7 in 8.

¹⁷² Arhiv Artilerije, fasc. 884/B 5/2. Poročilo artilerije 23. 8. 1942.

Na Rožniku je bila v tem času (med koto 393—428) ena baterija kalibra 75/27, usmerjena na Hribce — koto 439 — Stražni vrh; druga baterija istega kalibra (razen 1 topa, ki je bil v obrambnem pasu pri Šiški), usmerjena na Razore-Ježica; in tretja baterija težkih topov kalibra 152/13, ki je merila na Debeli hrib-Črnuče.

Že 26. avgusta so razmestitev toliko spremenili, da sta ostali na Gradu le dve bateriji (kalibra 152/13), Vič pa je dobil baterijo topov z žreli 149/85. Rožnik je svoje topove obdržal.

Lahko trdimo, da so imeli Italijani v mestu in okoli mesta poleg dveh baterij lahkih topov še 3 do 4 baterije težkih topov.

15. novembra 1942 je bil v Ljubljani sestanek komisije za obrambo Ljubljane, ki je delala že od maja 1942. Na tem sestanku so izdelali načrt in glavne smernice za obrambo proti možnemu uporu v mestu in napadu od zunaj. Zanimivo je, da so bili prisotni le zastopniki vojske, zastopnikov visokega komisarja in civilnih karabinjerjev pa ni bilo; sestanek je bil torej strogo vojaškega pomena.¹⁷³

V zvezi s tem je poveljstvo artilerije 24. novembra izdelalo nov načrt razporeda artilerijskih sil, ki je začel veljati 26. novembra. Mesto so razdelili v tri sektorje, vsak sektor je dobil po eno artilerijsko grupo ali 12 topov, skupno je torej Ljubljano »varovalo« 36 topov različnega kalibra.

Ti sektorji so bili:

I. sektor, poveljniško mesto Rožnik, je imel artilerijo 162/LXV kalibra 152/13 in artilerijo 7/1 kalibra 75/18;

II. sektor, poveljniško mesto Studenec, je imel artilerijo 4/6 kalibra 75/27, artilerijo 4/153 kalibra 75/27, artilerijo 161/LXV kalibra 152/13 in artilerijo 9/1 kalibra 75/18;

III. sektor, poveljniško mesto na Gradu, je imel artilerijo 163/LXV kalibra 152/13 in artilerijo 3/1 kalibra 75/18.

Poleg obrambnega pasu so zaradi nevarnosti, da bi upor izbruhnil izven centra, periferijo razdelili v štiri žarišča predvidenega upora (imenovali so jih »ovuli« — jajčka). I. žarišče je bilo jugovzhodni del ljubljanske periferije, II. jugozahodni, III. severozahodni in IV. severovzhodni. Artilerija I. sektorja z Rožnika naj bi v primeru upora tolkla II. in IV. žarišče, artilerija II. sektorja iz Studenca naj bi tolkla IV. in III. žarišče, artilerija III. sektorja z Gradu pa I. in II.

17. decembra 1942¹⁷⁴ so dodatno razmestili v samem mestu, v »notranjosti obrambnega pasu,« kot pravi uradni dokument, še pet baterij (tri kalibra 75/18 in dve kalibra 75/27, torej 20 topov.

Tako je decembra 1942 na uporno Ljubljano in okolico grozeče štrlelo 56 topovskih žrel italijanskega okupatorja. To je bil dokaz slabosti fašizma in moči upornega naroda, hkrati pa spričevalo slavne preteklosti slovenske prestolnice.

Nekaj dni prej, 10. decembra, je komisija pregledala vso vsebino razglasa, ki naj bi bil objavljen v trenutku upora. Razglas (dne 12. decembra 1942)¹⁷⁵ so poslali v odobritev poveljstvu II. armade; obsegal je 10 točk, ki

¹⁷³ Arhiv Artilerije, fasc. 884 B 1/12, Poročilo artilerije 24. 11. 1942, oznaka B 1/12.

¹⁷⁴ Arhiv artilerije, fasc. 884 B-1-9, Poročilo artilerije 17. 12. 1942.

¹⁷⁵ Arhiv XI. a. z., fasc. 665/1, razglas 12. 12. 1942, št. 02/13014.

določajo vedenje Ljubljančanov; ob ukinitvi vsega prometa in vsakega javnega dela bi meščani morali ostati za zaprtimi okni v hišah, italijanske družine bi se pa preselile v vojašnice. Skoraj vsaki točki sledi grožnja: sicer streljamo!

General Robotti je isti dan, ko so pretresali ta razglas,¹⁷⁶ zaukazal poveljniku garnizona: »Imejte pripravljene oborožene vode v vojašnicah in oklopna vozila... Navidezni mir voditeljev in množic, zlasti onih v Ljubljani, me ne prepričuje. Poskrbite od danes zvečer za zavarovanje javnih zgradb, zlasti zaporov... kakor tudi obrambnega pasu.«

Tak je bil položaj Italijanov v Ljubljani po vseh racijah in odgonih v internacijo ter po III. sovražni ofenzivi. Vznemirljiv, negotov, poln nevarnosti.

14. Vojska začne z »normalizacijo« v Ljubljani Prvi odgon v internacije od 23. februarja do 25. marca 1942

Kmalu po dučejevem razglasu 19. januarja 1942 je poveljstvo II. armade zaukazalo generalu Robottiju, da začne z »normalizacijo« Slovenije, da uniči »središča uporniškega gibanja, zlasti glavnega«, ki ima svoj sedež v Ljubljani.¹⁷⁷

V Ljubljani je začel general Robotti »normalizacijo« že 24. februarja 1942 s hišnimi in osebnimi preiskavami in z internacijami. Vodilo jih je poveljstvo divizije sardinskih grenadirjev. Iz odredbe te divizije 23. februarja 1942¹⁷⁸ izvemo, da so Ljubljano »obkročili z neprehodnim pasom vojakov in žične mreže«. Isti dan je visoki komisar izdal odlok, s katerim je prepovedal zapuščati mesto; vstop v mesto je bil dovoljen le ljudem iz najbližje okolice, ki so dobavljali mestu živila, predložiti pa so morali osebno izkaznico s fotografijo.

Splošne racije so se v Ljubljani začele po odrejeni zapori mesta, 24. februarja zjutraj. 2. in 3. bataljon prvega polka grenadirjev in en bataljon graničarjev so prevzeli nalogo policijske vojaške čistke skupno s civilnimi karabinjerji, finančno stražo in »majhnim številom agentov javne varnosti«, »ki smo jih mogli dobiti od kvesture«, pravi Robotti, saj ta »ni rada videla energičnega podviga, kot ga še ni bilo«. Očita jim občutljivost, pač zato, ker je akcijo vodila vojska.

Iz poročila vojaških karabinjerjev XI. armadnega zbora¹⁷⁹ izvemo, da so pri »razorožitvi ljubljanskega prebivalstva« sodelovali tudi vojni karabinjerji (61. in 62. odseka) divizije grenadirjev in vojni karabinjerji XI. armadnega zbora, z 20 karabinjerji divizije Isonzo. Njih naloga je bila, da so prevzeli straže v vojašnicah, kjer so bili zaprti osumljenci. Komandant karabinjerjev divizije grenadirjev Vito Guariglia pa je s pomočjo konfidentov — oblečenih v vojaške uniforme — odkrival »tiste Slovence, ki so kakorkoli sodelovali pri prevratnem delu«.

Mesto so razdelili v trinajst odsekov (glej faksimile načrta v »Internaciji«, str. 117), v resnici jih ima 14 od »A—P«. Vojska je obkoljevala odsek za odse-

¹⁷⁶ Arhiv visokega komisarja 1a IV/1, dopis XI. a. z. 10. 12. 1942.

¹⁷⁷ XI. a. z., fasc. 661/IV, 27. 2. 1942, št. 3065.

¹⁷⁸ Zbornik dokumentov NOV VI/2, št. 143, str. 365.

¹⁷⁹ Prav tam, str. 405 — 28. 3. 1942/18/15.

kom, skupine grenadirjev s karabinjerji in policisti so nato vdirali v posamezne hiše in stanovanja in »aretirale vse, ki so imeli vojaški ali uporniški material, prijala mlade moške za nadaljnjo identifikacijo, za aretacijo ali za izpust«, pravi Robotti v poročilu. Grenadirski ukaz pravi pravilneje: »Vse zdrave moške med 20. in 30. letom naj aretirajo.« Vozili so jih na kamionih v vojašnico, kjer so jih natančneje preiskali. Tako so šle splošne preiskave iz odseka v odsek in se zopet povračale. Poleg teh so opravljali še posebne preiskave na »podlagi določenih indicijev«. Že 23. februarja zvečer so na primer zaprli 50 ljudi, ki so bili na seznamu justificiranega industrialca Praprotnika; označeni so bili kot vodje gibanja, kar pa ni bilo res.

Robottijevo poročilo navaja, da so od 23. februarja do 25. marca zaprli 878 oseb. Preko vmesnih postaj Čiginja in Tribuše (Tolmin), ki nista bili pripravni za taborišča, ker sta se nahajali na slovenski zemlji, so aretirance odpeljali zaradi varnosti v taborišče Gonars v Furlaniji.¹⁸⁰ Robotti je število 878 — seveda po svojih informacijah — razčlenil takole: 57 vojnih, 23 političnih komisarjev, 199 članov kominterne itd., kar je lepo zvenelo zanj in za njegove nadrejene. Resnica pa je bila drugačna, saj so bili vmes mnogi taki, ki so z OF komaj simpatizirali. Priznal pa je, da so »mnogi vodje... še skriti«, zato je sklenil, da bo v Ljubljani s preiskavami ponovno začel, ko bo zaključil racije v podeželju, ki so se začele 23. marca 1942 (Trebneje, Št. Vid, Semič, Mokronog) in zajele po več krajev hkrati.¹⁸¹ Trajale so do 22. maja 1942, ko so se v istih krajih spet ponovile. Število interniranih v tem času nam ni znano. Poročilo karabinjerjev XI. armadnega zbora 28. marca¹⁸² govori o seznamu okrog 2000 oseb.

Ko so se končale prve čistke v Ljubljani, je poveljstvo II. armade¹⁸³ brzojavno odredilo aretacijo vseh oficirjev in podoficirjev bivše jugoslovanske vojske. Prijeli so vse do 60. leta starosti in jih proti predpisom mednarodnega prava (3. člen pravilnika IV. haaške konvencije) poslali v Gonars ne kot vojne ujetnike, marveč kot civilne internirance.

Temu je sledil nov val internacij. Presegel je vse dosedanje. Začel se je junija in je trajal do avgusta 1942. V času prvih racij je prišlo med kvesturo in vojsko do spora zaradi slovenske policije. 4. marca se je namreč kvestor pritožil, da vojska ovira slovenske policaje v službi kvesture, ker jih ne pusti v blokirane ulice. 10. marca pa je poveljstvo divizije grenadirjev odgovorilo, da sta dva policista, A. Demšar in Jože Zavodnik aretirana, ker sta delala za OF. Poveljstvo je trdilo, da so skoraj vsi slovenski policisti za OF; izjeme so redke (le trije naj bi bili za Italijane in trije za belo gardo). Zato pač niso hoteli puščati policajev v blokirane ulice, čeprav so bili v spremstvu italijanskih agentov, ker bi lahko obveščali slovenske upornike.

Iz dopisa je razvidno, da je poveljstvo divizije že zahtevalo razorožitev slovenskih policijskih agentov, da pa kvestura na poziv sploh ni odgovorila, nakar so vojaki nekatere policiste razorožili.¹⁸⁴

¹⁸⁰ XI. a. z., fasc. 661/IV, brzojav II. armade 15. 3. 1942, št. 5176.

¹⁸¹ VK, fasc. 1a/II/15.

¹⁸² Zbornik dokumentov NOV VI/2, št. 403—404.

¹⁸³ XI. a. z., fasc. 661/IV — 14. 3. 1942/5157.

¹⁸⁴ VK, fasc. 1a/I/5 in 7.

15. Vedno hujše prepovedi in omejitve za prebivavstvo

Internacije so bile samo eden izmed ukrepov, ki naj bi zadeli najbolj uporne Slovence, prebivalce nove italijanske pokrajine. Vzporedno z internacijami so tekli številni ukrepi visokega komisarja, izdani na zahtevo in v sporazumu s poveljstvom XI. armadnega zbora. Življenje vseh Slovencev, zlasti še Ljubljčanov, strpanih ob novi nemški meji za vedno večje in vedno gostejše žične ovire obrambnega pasu, je tako postajalo bolj in bolj podobno življenju velikega taborišča.

Omejitve za prebivalstvo so se začele še pred izrednim stanjem, ki je nastalo zaradi dučejevega razglasa 19. januarja 1942. Že 11. januarja je Robotti zahteval zamenjavo osebnih izkaznic, ker so bile mnoge dotedanje ponarejene.¹⁸⁵ 14. januarja mu je Grazioli jasno odgovoril: »Ustno sem že povedal, da je zamenjava v teku. Za to je seveda potreben čas.« Naredba o osebnih izkaznicah je izšla 24. januarja.¹⁸⁶ 10. marca se je Robotti pritoževal, da je ljubljanska občina izdala osebne legitimacije tistim, ki so v mestu le rojeni, sedaj pa so pri partizanih. Grazioli je 31. marca odgovoril, da popolna kontrola ni mogoča, da pri anagrafskem uradu ni zanesljivih ljudi in da so italijanski funkcionarji njihovo delo že kontrolirali. 2. aprila se je Robotti ponovno pritožil, da so mnogi ujeti neidentificirani partizani, ki so imeli le delavske knjižice, dobili po priporočilu kvesture nove osebne izkaznice. Kvestura je to 8. aprila zaničala, visoki komisar pa je zahteval 10. aprila dokaze. Če jih je Robotti našel, arhiv ne pove. Vemo, da so bile nove izkaznice vpeljane in da jih je partizanska dokumentna tehnika v Ljubljani uspešno ponarejevala. To so spoznali tudi italijanski oblastniki. 22. julija je poveljnik XI. armadnega zbora zahteval zamenjavo osebnih izkaznic z novim obrazcem, ki naj bi bil tiskan v tiskarni vrednostnih papirjev. Visoki komisar mu je 10. avgusta odgovoril, da so v tiskarni kar najstrožje pazili in da iz tiskarne ni izginil niti en izvod. Priznati pa je moral, da ponarejene izkaznice vendarle spet krožijo. Zato je sklenil tiskati nove z vodnim tiskom v tiskarni vrednostnih papirjev; občine pa bi dobile nove suhe žige. Stvar se je zelo zavlekla.¹⁸⁷ Nove izkaznice so prišle v veljavo šele 15. maja 1943;¹⁸⁸ kmalu so partizani še prazne obrazce na nekaterih občinskih uradih zaplenili.

Poleg osebnih izkaznic so uvedli novo omejitev 2. februarja 1942, ko so za prihod in odhod iz Ljubljane predpisali posebno prepustnico.¹⁸⁹ Pregledovanje pri vstopu se je 23. februarja poostrilo, ko je bil prihod v Ljubljano dovoljen le kmetom, ki so dobavljali živila. V zvezi s tem so začeli poslovati bloki, ki so jih uradno imenovali nadzorne postaje.¹⁹⁰ Ti ukrepi so bili v zvezi z začetkom racij v Ljubljani.

¹⁸⁵ Ta dopis in naslednji so v arhivu VK, fasc. 1a/II/5.

¹⁸⁶ SL, 28. 1. 1942/8.

¹⁸⁷ VK, fasc. 5/5.

¹⁸⁸ SL, 2. 6. 1943/44, naredba 59.

¹⁸⁹ SL, 7. 2. 1942/11, SL 25. 2. 1942/16.

¹⁹⁰ SL, 14. 3. 1942/21, naredba 41.

Policijska ura, ki je veljala že iz leta 1941, se je občutno razširila in se je v teku leta spreminjala po trenutnem položaju. 6. februarja je bila določena že za čas od pol 18. do pol 7. ure, 13. oktobra pa od 20. do 5. ure.¹⁹¹

Vprašanje prepovedi smuči je vzbudilo svojevrstna trenja, o čemer so govorili celo v notranjem ministrstvu v Rimu. Prepoved uporabe smučk je visoki komisar izdal 12. februarja, kot dokazuje njegov dopis.¹⁹² Zaplemba smuči pa ni bila lahka, ker se je vmešala športna zveza CONI, ki je imela pri tem svoje namene. Robotti je predlagal 15. februarja konfiskacijo smuči za potrebe vojske. Visoki komisar je 18. februarja predlog odklonil, pisal je celo notranjemu ministrstvu, češ da bi to zadelo »številno prebivalstvo, ki je navdušeno za šport«, povedal pa je, da je uporabo smuči prepovedal zaradi partizanov; konfiscirati smuči ni mogoče. Ministrstvo se je v tem sporu postavilo na stran vojske (dopis 28. februarja 1942). Visoki komisar se je nato pismeno obrnil ne k Robottiju, marveč k njegovemu nadrejenemu generalu Roatti, poveljniku II. armade. Pisal je, da bi pristal na rekvizicijo smuči izven Ljubljane, ne pa v mestu samem. Pisarjenje sem in tja je teklo toliko časa, da je sneg skopnel in visoki komisar je zadevo hotel odložiti na jesen (dopis notranjemu ministrstvu 30. marca 1942). Ker je vojska vztrajala, je moral 19. julija 1942 odrediti tudi zaplembo smuči.¹⁹³

V Robottijevi odsotnosti je Graziolija doletelo majhno zadovoljstvo, ko je lahko Tadeu Orlandu, poveljniku divizije grenadirjev ljubljanskega garnizona, na njegovo zahtevo (3. aprila 1942), da naj bodo hišni stanovalci soodgovorni za uporniške napise na hišah, odgovoril, da je že 8. februarja izdal naredbo, po kateri za taka dejanja odgovarjajo lastniki hiš.¹⁹⁴

Še bolj zamotano je bilo vprašanje radijskih sprejemnikov pri prebivalstvu. Že 23. februarja 1942 je zaplembo zahtevalo notranje ministrstvo in sicer brzojavno. 28. februarja je na isti način sporočilo, da pošilja radijski oddajnik za motnje tujih postaj.¹⁹⁵ Visoki komisar je zadevo zavlačeval in šele 26. marca je s svojo naredbo ukazal oddajo — ne rekvizicijo! — sprejemnikov občini proti potrdilu,¹⁹⁶ z izjemo, da je radio lojalnim prebivalcem in sodelavcem dovoljen. Zato se je oddaja radijskih sprejemnikov zavlekla do 1. aprila.¹⁹⁷ To svojo naredbo je poslal v vednost poveljstvu II. armade, ki mu je 30. aprila sporočilo, da je določilo le prijavo radijskih aparatov pri poveljstvih garnizonov in prepoved poslušanja tujih postaj. V resnici je v brzojavi 14. marca XI. armadnemu zboru isto poveljstvo zahtevalo zaplembo radijskih sprejemnikov.¹⁹⁸ Italijanski civilni in vojni organi oblasti so glede tega postopali na različne načine in tudi menjavali svoj postopek. V Ljubljanski pokrajini je prišlo do spora in protestov tudi z Graziolijeve strani, ker so vojaki kočevskega garnizona v Raščici in v Ribnici zaplenili nekatere radijske sprejemnike. Zadeva se je vlekla nekaj mesecev.

¹⁹¹ SL, 14. 10. 1942/82, naredba 188.

¹⁹² VK, fasc. 1a/II/6, kjer so vsi naslednji dopisi.

¹⁹³ SL, 25. 7. 1942/59, naredba 151.

¹⁹⁴ VK, fasc. 1a/II/8.

¹⁹⁵ VK, fasc. 1a/II/4.

¹⁹⁶ SL, 1. 4. 1942/26, naredba 56.

¹⁹⁷ VK, fasc. 1a/II/16.

¹⁹⁸ VK, fasc. 1a/III/7, 14. 3. 1942/5257.

Nov povod za nesporazum so bile jugoslovanske uniforme. Robotti se je skliceval na vojaški časopis XI. armadnega zbora »Picchiasodo«, ki se je pritoževal, češ da te uniforme nosijo civilisti, in zahteval, da jih prebarvajo, saj bi se v primeru upora ne mogli spoznati.¹⁹⁹ Visoki komisar mu je šele 31. marca kratko odgovoril, da jih bo zaplenil za vojno industrijo. Odredbe o tem predmetu ni.

Januarja 1942 je general Robotti zahteval,²⁰⁰ da se Ljubljancanom prepove uporaba koles. Kdor ve, kako važno in množično prometno sredstvo je bilo in je še danes kolo za Ljubljance, si lahko misli, kako bi bilo prebivalstvo s tako prepovedjo prizadeto in kako nepopularen bi pri njem bil takšen ukrep visokega komisarja. Toda general je dnevno prebiral poročila karabinjerjev in obveščevalne službe in iz njih zvedel, da kolo (bicikel) uporabljajo terenski aktivisti, kurirji, raznašalci ilegalne literature, sabotažne skupine itd. Za borce OF je kolo pomenilo gibčno sredstvo napada in umika, transportiranja in obveščanja. Grazioliju in njegovemu prestižu seveda ni prijala prepoved koles, zato se je rešitvi izmikal. Robotti je sprva pristal, da se prepoved odloži na poznejši čas. Marca se je visoki komisar²⁰¹ obrnil na poveljstvo II. armade in razložil, da kolesa uporabljajo kmetje, ki oskrbujejo mesto z blagom. Da bi utemeljil svoje mnenje, je 11. marca vprašal o tem inspektorat za delo, ki se je iz gospodarskih razlogov postavil proti prepovedi koles; istega mnenja je bil tudi fašistični komisar Crnomlja (23. marca 1942). Medtem pa je 14. marca 1942 II. armada že brzojavno zahtevala od XI. armadnega zbora, da se prepove uporaba koles, »z izjemo tistih, ki gredo v urade ali na delo«. Ti naj bi dobili posebna dovoljenja; prepoved naj bi zajela Ljubljano in vso pokrajino. 25. marca je visoki komisar sporočil notranjemu ministrstvu, da je prepoved koles v Ljubljani popolna, drugod v pokrajini pa so dopustili izjeme s posebnim dovoljenjem. Prepoved je izdal prav ta dan; 24. junija je prepovedal še tricikle.²⁰²

Ko je bila prepoved uporabe koles že izvedena, vojaško poveljstvo še vedno ni mirovalo. Na Vrhniki je vojska zaplenila vsa kolesa, tudi tistim, ki so imeli dovoljenja. Ob tem sta bila okrajni glavar Ljubljane in visoki komisar močno prizadeta v svoji avtoriteti. Pritoževala sta se Robottiju, ki pa ni popustil. Vztrajal je pri trditvi, da gre le za eno cono, za izreden ukrep; kolesa bodo vrnili, toda ne sedaj, ker so lastniki koles, ki so imeli posebna dovoljenja, jih uporabljali, da pomagajo partizanom.²⁰¹

Naslednja nova naredba,²⁰³ ki naj bi omogočila večji nadzor nad prebivalstvom, je zahtevala, da naj v vsaki hišni veži visi seznam stanovalcev, kar bi olajšalo policijske preglede. Robotti je to zahteval že 28. februarja, visoki komisar pa mu je 8. marca odgovoril, da naredbo pripravljajo.²⁰⁴ Rešen je bil ta problem šele na zahtevo II. armade v povezavi z drugim, težjim problemom. Šlo je za problem partizanskih svojcev. Poveljstvo II. armade je 25. marca 1942 zahtevalo internacijo vseh domačinov, to je tistih, »ki imajo družinskega člana v partizanih« in »tistih, ki so v ozkem sorodstvu z vodji

¹⁹⁹ VK, fasc. 1a/II/13, 12. 5. 1942.

²⁰⁰ VK, fasc. 1a/II/6 — XI, a. z. 7. 2. 1942/02/895.

²⁰¹ VK, fasc. 1a/II/7; tam so tudi naslednji dopisi.

²⁰² SL, 23. 3. 1942/24, naredba 51 in SL, 24. 6. 1942/50.

²⁰³ SL, 18. 4. 1942/51, naredba 67.

²⁰⁴ VK, fasc. 1a/II/11.

in eksponenti upora«. Drugim družinam, ki so v sorodstvu z uporniki, bi morali zmanjšati prehrano in tekstil, tako da bi dobili le »nujno potrebno«, prepovedati bi jim morali tudi vsako gibanje.

Visoki komisar se je še vedno vdajal utvaram in verjel v nekakšno pomirjenje dežele in je zato predlagal, da bi razglasili amnestijo »vsem tistim, ki bi v določenem času prenehali s sodelovanjem v četah«, seveda le takim, ki se »niso udeležili kriminalnih dejanj«. Prav tako naj bi prizanesli najbližjim partizanskim sorodnikom, če so svoje ljudi, partizane, podpirali. Ker pa je ta zadeva v zvezi z dučejevim razglasom dne 3. oktobra 1941, ki smo ga omenili v 8. poglavju, bi se morali obrniti na Vrhovno poveljstvo, da bi dovolilo to amnestijo.

Sam je predlagal nov ukrep, ki ga je lahko izdal sam, da namreč zagrozijo z zaporom in konfiskacijo imetja vsakomur, ki bi se brez motiva oddaljil od stanovanja in se ne bi vrnil v določenem roku. V zvezi s tem naj bi vpeljali izobešanje seznama stanovalcev po hišah in prepoved sprejemanja začasnih sostanovalcev pod streho. Predlagano internacijo domačinov bi lahko sprejeli le za najtežje primere. Glede zmanjšanja obrokov prehrane pa ni bil soglasen, ker je menil, da bi dosegli prav nasprotno: uporniške elemente bi to še bolj povežalo.

Njegove predloge je potrdilo notranje ministrstvo že 24. marca. Poveljstvo II. armade pa je v postopku opazilo neko zavlačevanje in je zato 6. aprila 1942 zahtevalo od visokega komisarja, da izda vsaj tiste ukrepe, s katerimi je soglasen: prepoved sprejemanja sostanovalcev na prenočevanje, dolžnost izobešanja seznama stanovalcev in omejitev gibanja svojcev partizanov, kar je visoki komisar napravil 14. aprila 1942.²⁰⁵ Poveljnik II. armade pa ni omenil predloga visokega komisarja, namreč naredbe o zaplembi premoženja tistim, ki so šli v gozd in se niso vrnili v 5 dneh. Odredba je izšla šele 7. novembra 1942.²⁰⁶

Urad za konfiskacijo je začel delovati, kot je razvidno iz dopisov,²⁰⁷ najbrž že septembra 1942. Nova odredba januarja 1943 je določala postopek zaplembe: predloge daje vojska, vojaška in civilna policija (člen 1), odločbe pa izdaja visoki komisar.

V omenjenem uradu je vladala prava fašistična nezakonitost in samovolja, saj nam je arhiv ohranil pritožbe proti nekaterim uradnikom in fašistom, ki so si vrednostne papirje prilaščali, a slike prodajali v Italijo; prekupčevali so tudi na debelo z lesom. Kaj je visoki komisar ukrenil, dokumenti ne povedo.

Po mnogih navedenih primerih vidimo, da je Grazioli najtežje probleme reševal v posvetovanju s poveljnikom II. armade Mariom Roatto in ne z Robottijem, poveljnikom XI. armadnega zbora. Z njim je zaradi napetosti, ki je vladala med njima, obravnaval le manjše zadeve. Tako je na zahtevo Robottija vpeljal kontrolo pri oddajanju brzojavov po poštni milici; vsakdo se je moral legitimirati in brzojav podpisati.²⁰⁸ Na nekatere njegove zahteve je pristal, kako naj bi jih in kako jih je izvajal, ne vemo. Taka je npr. problema-

²⁰⁵ SL, 18. 4. 1942/31, naredba 67.

²⁰⁶ VK, fasc. 1a/II/4. SL, 7. 11. 1942/89, naredba št. 201.

²⁰⁷ VK, fasc. 1/V/2. SL, 9. 1. 1943/3, št. 2.

²⁰⁸ VK, fasc. 1a/II/31.

tična zahteva, naj se umaknejo iz prometa kovanci, ki imajo vgraviran znak »OF«, ²⁰⁹

Posebno poglavje je vprašanje usnja in moških čevljev. Pregled nad tem je imela civilna oblast že zaradi racioniranja obutve. Temu se je pridružila za italijansko oblast nujna potreba, da prepreči oskrbo partizanov s čevlji oziroma usnjem. Obutev je bila za partizanske borce, zlasti v snežni zimi, v težkem gorskem terenu in na neprestanih pohodih, izredno važna. Okupator je to spoznal in hotel narodnoosvobodilno vojsko zadeti tudi s kontrolo nad obutvijo v mestu Ljubljana in nad zalogami usnja. Tudi v tem primeru je vojaško poveljstvo prišlo na dan z zahtevami, ki se jim visoki komisar ni mogel izmakniti. Tako je poveljstvo XI. armadnega zbora dne 22. junija 1942, na ukaz poveljstva II. armade, zahtevalo konfiskacijo usnja in moških čevljev. Visoki komisar je takoj 26. junija sporočil, da jo je izvedel, zaplenil vse usnje v trgovinah in usnjarnah in ga vskladiščil v »Indusu« v Ljubljani. Prepo-vedal je izdelavo moških čevljev, moškim so dovolili le popravljanje nizkih in lahkih čevljev. Vojski to ni zadostovalo. Iz dopisa visokega komisarja notranjemu ministrstvu (29. junija 1942) izvemo, da je vojska zaplenila 23. in 24. junija v trgovinah in skladiščih vse moške čevlje, tudi nizke in lahke. Zaplenila je vso težko obutev, najdeno v privatnih stanovanjih med poletnimi raci-jami. Notranje ministrstvo je na vse to molčalo, molčal je tudi visoki komisar. Z zadovoljstvom je ta poročal notranjemu ministrstvu in posebno očital 8. julija poveljstvu XI. armadnega zbora, ko so partizani v Mokronogu odpeljali iz usnjarne vse zaloge, kjer so »našli vse pripravljeno na enem mestu,« brez vsake straže, češ da »podobni primeri uničijo vse ukrepe, ki smo jih podvzeli na Vašo zahtevo«. Vrednost odnesenega usnja v Mokronogu, skupno z že prej zaplenjenim v vagonu na železnici, je znašala po njegovi ocenitvi 1.490.062 lir.²¹⁰

Bolj ko se je približeval čas III. italijanske ofenzive zoper partizansko vojsko, bolj je postalo pereče vprašanje cestnega prometa. Že 12. marca 1942 je naredba²¹¹ omejila uporabo taksijev. Robotti je 8. junija sporočil, da mu je bivši župan Adlešič potrdil, da se uporniki poslužujejo avtomobilov. Zato je zahteval omejitev avtobusov in kamionov, razen tistih, ki so bili potrebni za javno službo in preskrbo.

Naredba visokega komisarja je izšla 20. junija 1942 in obsega 7 členov. Uvedel je 23. junija izdajo novih avtomobilskih tablic in s tem popolno uki-nitev javnih avtomobilov, taksijev; ostala motorna vozila je omenjena uredba doletela 1. julija. Da bi stvar še bolj stekla, je že naslednji dan zaplenil vsa avtomobilska kolesa in zračnice vseh vozil, ki niso imela dovoljenja. Kolesa so shranili, gumo pa odplačali.

27. junija je z veljavnostjo od 1. julija ukinitel vseh 12 avtobusnih linij v Sloveniji, ostali sta le zvezi s Trstom in Gorico in avtobusna zveza s Stadi-onom v Ljubljani, ker je bil še znotraj obrambnega pasu. Seznam navaja 25 avtobusov izven prometa. Ko je notranje ministrstvo 3. avgusta sporočilo Grazioliju, da hoče vojska zapleniti vse avtomobile, se je ta uprl zaplembi vseh, češ da jih je že itak premalo, »če naj pokrajina zopet gospodarsko zaživi«. ²¹²

²⁰⁹ VK, fasc. 1a/II/34.

²¹⁰ VK, fasc. 1a/II/36.

²¹¹ SL, 18. 3. 1942/22, naredba 47.

²¹² VK, fasc. 1a/II/33.

Težko rešljivo je bilo za okupatorja vprašanje, komu naj se izjemoma dovoli uporaba motornih vozil in potovanje po železnici. To je živo zadelo zdravniško osebje in industrijo, ki je delala tudi za vojsko. Prizadeta je bila preskrba Ljubljane, a tudi uprava, ki je bila deloma še v slovenskih rokah, da ne omenimo pošte in brzojava. O tem so tekli pogovori z visokim komisarjem in komisijo oficirjev. Kako so to vprašanje reševali v podrobnostih, iz dostopnih arhivov ni mogoče ugotoviti.²¹³

Le v dveh primerih se je zgodilo, da je visoki komisar Grazioli generala Robottija energično odbil. Robotti je zahteval pregled nad vsemi čolni, česar Grazioli ni sprejel. Zakaj ne, ne vemo. Ko je nadalje 2. junija zahteval, da bi morali zbrati vso živino v vojaških garnizijah, mu je 6. junija tudi to odbil zaradi težkih gospodarskih posledic. »To bi bilo na mestu le tedaj,« pravi Grazioli, »če bi hoteli dokončno zapustiti ozemlje province.« Ta pripomba je Robottija tako razkačila, da je na Graziolijev odgovor napisal z rdečilom: »é matto« — (neumen je). Uradno pa je vztrajal pri predlogu in zapisal, da bo o tem še govoril in dodal, da bo med vojaškimi operacijami rekviriral živino za potrebe vojske, kot to delajo partizani.²¹⁴

Ob številnih prepovedih in omejitvah, za katere najdemo podatke v arhivu visokega komisarja, nam ta arhiv ne omenja prepovedi slovenskih knjig. Le iz poročila karabinjerske notranje čete, ki je poveljevala ljubljanskim karabinjerskim postajam, izvemo nekaj podatkov in sicer, da so 4. februarja 1942 prepovedali dela Andreja Gabrščka, goriškega emigranta (najbrž knjigo »Goriški Slovenci«), dela Ivana Matičiča, pač zaradi knjige »Na krvavih poljanah«, spominov na prvo svetovno vojno na soški fronti; knjigo so Italijani preganjali že v Slovenskem Primorju. Nevaren se jim je zdel koledar družbe sv. Cirila in Metoda za vsa leta nazaj, Koroško vprašanje Fr. Zwittera, Svetovna vojna Etbina Kristana, dalje Zgodovina ljubljanske univerze — ki jo je izdal rektorat leta 1929. Od revij je omenjena le prepoved progresivne »Sodobnosti« za leta 1939 in 1940 in nekaterih letnikov »Časa« in »Ljubljanskega zvona«. Med nemškimi knjigami so prepovedana dela Engelsa, Marxa in Kautskega.²¹⁵

Ti podatki niso ne popolni ne izčrpani in ne vsebujejo vseh prepovedi, ki so se množile in zajemale eno področje življenja za drugim.

16. Vojaški položaj okupatorja pred III. sovražno ofenzivo

V prvi polovici januarja 1942 je general Robotti izdelal svoj načrt A (Piano A 15. I. 1942), katerega osnova je bila, da bi obdržal vojaške garnizone po deželi, vendarle pa zbral neko manevrsko enoto pod svojim poveljstvom, katero bi lahko uporabljal za boj proti partizanom, kjer bi bilo potrebno. Preko tega načrta je neka roka v njegovem uradu zapisala besede: »Ostal je mrtva točka.«²¹⁶

²¹³ VK, fasc. 1a/II/7.

²¹⁴ XI, a. z., fasc. 658/IV.

²¹⁵ Arhiv karab., fasc. 184, oznaka 107/4-45, dopis 4, 2, 1942.

²¹⁶ XI, a. z., fasc. 661/III.

Kmalu je zrasel nov načrt »Pomlad« (Primavera), ki pa v dokončni obliki ni znan. Poznamo le osnutek,²¹⁷ ki ga je Robotti 6. februarja poslal v pretrse divizijam, kar je razvidno tudi iz zapiska točk za razgovore, ki so bili 18. februarja 1942.²¹⁸ Načrt »Pomlad« je bil defenzivnega značaja, v prvem obdobju je predvideval umik manjših garnizonov v večje, ob opustitvi nadzorstva nad drugovrstnimi železniškimi progami. Ob poslabšanju stanja ali ob morebitni nenadni vstaji, ki bi je prej ne zaznali, kar smatra za manj verjetno, pa bi združili vse italijanske oborožene sile v manj grup.

Prvi del tega načrta so v resnici začeli izvajati in izvajali so ga do meseca junija 1942.²¹⁹ Prav tiste dni, 7. februarja, ko je nastal osnutek načrta »Pomlad«, je poveljstvo karabinjerjev XI. armadnega zbora poročalo: »Položaj v pokrajini se je znatno poslabšal in se še slabša. Partizanska centrala novači nove sile za oborožene bande in razvija aktivno propagando tudi s tajnimi radijskimi oddajniki«; tu misli oddaje »kričača«, ki je začel s svojimi oddajami že 7. novembra 1941.²²⁰ Vstaja je zajemala tudi Slovensko Primorje, čete v Sloveniji so naglo prerasle v bataljone in odrede, tako da je Glavno poveljstvo partizanskih čet aprila prešlo na formacijo grupe odredov.²²¹

Robotti si je delal utvare, da bo položaj rešil s preventivnimi ukrepi, z vojaško-policijskimi čistkami, z internacijami, z zaporo Ljubljane.²²² 11. marca je začel seliti poveljstvo XI. armadnega zbora v Ljubljano,²²³ kar je hočeš nočeš pozdravil tudi Grazioli v svojem brzojavu II. armadi. Doživel pa je kmalu boje v neposredni bližini Ljubljane (23. marca v območju Polje—Sostro—Podlipoglav, boj je trajal ves popoldan, pozno v noč, kot so poročali karabinjerji, da ne govorimo o Dolomitih, o Krimu in Mokrcu.²²⁴

24. aprila 1942 je izšel skupen proglas Graziolija in Robottija, s katerim odrejata streljanje talcev.²²⁵ Segla sta po najskrajnejšem sredstvu, ki bije v obraz vsakemu pravnemu čutu. V arhivu visokega komisarja ne najdemo niti črke o kakšnem pomisleku proti temu. Obratno, visoki komisar je ukrep še zagovarjal, kot izvemo iz takratnih časopisov, ob justifikaciji profesorja Lamberta Ehrlicha.

Ko je Robotti zvedel, da naj bi se na Pugledu zbralo kar 14.000 partizanov (kar je bilo za partizansko stvarnost očitno nemogoče), je 10. maja ustanovil komisijo, ki so jo sestavljali poveljnik ljubljanskega garnizona, član visokega komisariata in poveljnik inženirskih čet XI. armadnega zbora, ki naj pregleda obrambo Ljubljane s predpostavko, da bo napadena od zunanaj ob vstaji v mestu samem. »Pri izvrševanju načrta in del se je treba zavedati, da ne sme biti ovir, ki bi komisijo ustavljale pri izvedbi njenih sklepov«. Tudi visoki komisar se je ustrašil, imenoval je kar dva zastopnika v komisijo, vicekvestorja in poveljnika civilnih karabinjerjev.²²⁶

²¹⁷ Zbornik dokumentov NOV, VI/2, št. 139, str. 547.

²¹⁸ XI. a. z., fasc. 660/II.

²¹⁹ XI. a. z., fasc. 660/II, ukaz divizije Isonzo, 8. 5. 1942 102/5601. XI. a. z., fasc. 661/III, poročilo Robottija 12. 5. 1942.

²²⁰ Slov. poročevalec 1941, ponatis, opomba 222, stran 522.

²²¹ Zbornik dokumentov NOV, VI/2, št. 42-44, str. 91—100.

²²² XI. a. z., fasc. 661/III, poročilo II. armadi 8. 3. 1942.

²²³ XI. a. z., fasc. 663/I.

²²⁴ VK 3/II, 1. poročilo karab. 24. 3. 1942.

²²⁵ Zbornik dokumentov NOV, VI/2, št. 163, str. 426.

²²⁶ VK, fasc. 3/1/5.

V zvezi s tem je Robotti presodil položaj²²⁷ z besedami: »Progresiven dvig uporniške dejavnosti... zmanjšanje naših zmožnosti, da bi jo zatrl...« »Od zased nekaterih maloštevilnih ob robu gozda..., smo postopoma doživljali akcije, ki so med gverilo in pravo resnično vojno, kot so nočni napadi na kolone, tudi številčno močne kolone, obkolitve manjših garnizonov...« Partizani so kontrolirali avtobuse, izdajali razglase, ob napadu na kolono divizijskih grenadirjev 7. maja pri Dobrovi, ki je bil celo podnevi, so imeli Italijani 33 mrtvih, 68 ranjenih, 14 laže ranjenih in 3 pogrešane. Napad je Robottija še posebej zadel, ker je bil izvršen v neposredni bližini Ljubljane.²²⁸ S 14. majem so začeli partizani pritiskati pri Igu, kar se je končalo s tem, da se je italijanska vojska umaknila v Ljubljano. Partizanske enote so prišle v ljubljansko predmestje, z ljubljanskega gradu so se oglasili topovi. Zaradi tega je Robotti predvidel ponovno zmanjšanje števila garnizonov v pokrajini, če ne bi dobili »okrepitev sil, saj aktivnost upornikov počasi, ali nezadržno poplavlja vso civilno in državno ogrodje, ki ga je civilna oblast začela ustvarjati«. »Karabinjerske in finančne postaje se umikajo, celo službo ob meji smo opustili.« Zato je Robotti zahteval od II. armade vsaj osem bataljonov TM (gre za teritorialne enote) za straženje železniških prog in za zasedbo meje proti Hrvatski ter še 6 do 7 bataljonov za obrambo postojank. Da bi izpopolnil operativne akcije in obvladal glavne komunikacije je potreboval še en bataljon tankov »M« in oddelek oklopnih avtomobilov.²²⁷

Na svojo prošnjo je dobil zagotovilo, da pride v Slovenijo divizija »Macerata«. ²²⁹ Ko je kmalu nato zvedel, da bodo julija prišle nove sile, poleg treh bataljonov pešcev in eventualno ene legije črnih srajc še ena celotna divizija²³⁰ — pripravljala se je tretja sovražna ofenziva —, je Robotti začel pripravljati nove internacije in celo postopno izselitev prebivalstva iz Slovenije.

17. Visoki komisar in njegov načrt za zaščito javne varnosti

Visoki komisar je sodeloval pri vseh ukrepih, ki jih je vojska zahtevala od njega. Nasprotja med njim in generalom Robottijem so bila deloma osebnega, deloma taktičnega pomena. Imel pa je še svoje posebne skrbi in načrte za novo »italijansko« pokrajino.

Mučilo ga je vprašanje nove italijanske meje, prehoda partizanov in orožja iz Hrvatske, čemur je, kot Robotti, dajal prevelik poudarek, in vprašanje priseljencev z Gorenjske in Štajerske. 2. marca 1942 je zahteval od kvesture, naj pazi zlasti na hrvatsko mejo, od koder naj bi po njegovem mnenju prihajalo orožje in municija. V tem se je zelo motil; potrebno je bilo poostriiti straže na vsej meji, saj je od avgusta 1941 do 31. januarja 1942 prišlo na nedovoljen način v ljubljansko pokrajino kar 12.903 in odšlo 2990 oseb. Statistika za čas od 1. aprila do 31. julija 1941 pa pravi, da je prišlo 8643 in

²²⁷ XI. a. z., fasc. 661/III, 12. 5. 1942.

²²⁸ Zbornik dokumentov NOV, VI/2, št. 171, str. 438—440 in št. 175, str. 444—447.

²²⁹ XI. a. z., fasc. 658/II, 21. 5. 1942.

²³⁰ XI. a. z., fasc. 661/III, 25. 5. 1942.

odšlo 822 oseb. Tako je bilo v pokrajini 17.734 prišlekov, med njimi samo v Ljubljani 11.177. To so bili zlasti Štajerci in Gorenjci.²³¹

Grazioli je šel še dalje: 3. marca 1942 je prosil notranje ministrstvo, da bi dobil dodatno tri kohorte obmejne milice in nekaj finančne straže, ker je bilo nemogoče braniti 280 km meje (160 km proti Nemčiji in 120 proti NDH) z dvema bataljonoma finančne straže (1195 oficirjev in mož), z dvema kohortama obmejnih miličnikov (735 črnih sraje) in 348 karabinjerji, saj gre meja večinoma preko gozdov, ki zahtevajo večje moči, vojska pa je zatrjevala, da jih nima. — In vendar nam številke pokažejo, da je prišlo na 1 km meje kar 8 oboroženih mož policije. Nastane vprašanje, kje je bila ostala vojska.

Verjetno so mu v Rimu prošnja odbili, ker je 26. aprila ponovno prosil (sklicuje se še na en svoj dopis 14. 4. 1942, št. 643/2, ki ga pa v arhivu ni). Iz tega izvemo, da je vojska dobila ukaz, naj mejo bolje zastraži, česar ni izvršila. Zato je prosil vsaj še za 400 mož obmejne milice in finančnih stražnikov. Ne vemo, če jih je dobil.

Kam je Grazioli meril s svojimi prošnjami, nam povedo njegove obsežne pripombe, pravzaprav pritožbe zaradi okrožnice 3 C. Ta okrožnica je cela knjiga z več poglavji, izdal jo je Mario Roatta, poveljnik II. armade, 1. marca 1942, kot razlago za izvedbo dučejevega dekreta od 19. januarja.²³² Bila je vodnica podrejenim poveljnikom korpusov in divizij, kako naj postopajo v boju proti upornikom (streljanje ujetnikov, požigi hiš in vasi), kako naj ravnajo s civilnim prebivalstvom (internacije, izselitve itd.).

Najvažnejši sta dve Graziolijevi opombi. Prva oporeka formulaciji 3 C v I. poglavju, ki trdi, da zadostuje za nenormalno situacijo v nekem kraju le grupa upornikov, s čimer dobi vojska vse pravice, da brani javni red. Tedaj pa izgubi oblast visoki komisar, ki samo varuje javni red. Razumljivo je, da je Grazioli branil tu samo svoj ugled in ne interesov prebivalstva.

Druga pripomba je v zvezi s prvo in zaradi stvarnih Graziolijevih dokazov izdaja njegov načrt. Gre za pripombo d) (k poglavju IX/D okrožnice C 3), ki pravi:

»Pripominjam na splošno: 1. pred uporniškimi skupinami... (italijanska vojaška poveljstva, I. J.) umikajo manjše garnizone, vse se opravlja v imenu obrambe, obsežne cone prepuščajo upornikom... Ljudstvo bo prisiljeno se prepustiti volji upornikov; 2. po mojem mnenju bi bilo potrebno:

a) zapreti mejo in poostri obrambo,

b) obdržati vodstvo nad ozemljem,

c) bojevati se proti upornikom z njihovo taktiko, z brezobzirno gverilo. Naše sile in sredstva so toliko večja, da ne dopuščajo dvoma v uspeh.«

Po teh ostrih očitkih, češ da vojska zapušča ozemlje, ki bi ga lahko branila, je podal svoj načrt v točki 3: »S svoje strani bom poskrbel, da obdržim v rokah ozemlje s silami karabinjerjev, finančne straže in obmejne milice, dokler bo situacija dovolila relativno varnost teh malih garnizij (40 dobro oboroženih mož v za obrambo pripravljenih vojašnicah).«

Vsi Graziolijevi naporji streme za tem, da dobi nove sile za obrambo meja in okupiranega ozemlja. Proti Robottijevemu načrtu »Pomlad«, ki je predvideval pred napadi partizanskih sil postopen umik malih garnizonov v večje,

²³¹ VK, fasc. 1a/III/12.

²³² Zbornik dokumentov NOV, VI/2, št. 145, str. 370—387.

je Grazioli postavil svoj načrt, braniti vse ozemlje z malimi garnizoni 40 mož policijskih sil.

Nadalje kritizira Grazioli (točka 4) »posebno stroge ukrepe« okrožnice 3 C, ki posnemajo nemško vedenje, a »izzovejo nasprotno sunke«, medtem ko Nemcev, ki imajo garnizone in jih ojačujejo, ne posnemajo. To je za Graziolijevo vedenje razumljivo, ni pa nikak izraz humanosti, saj je 24. aprila tudi on podpisal naredbo o streljanju talcev. Graziolijevi argumenti in vsa njegova linija so le na videz izraz nekake naklonjenosti Slovincem, v resnici se za njimi skriva skrb za osebni in oblastni ugled, kar nam prav tu sam odkrito pokaže (točka 5), ko pravi, da je »treba uporabljati močno roko, vendar pametno«. Pameten je bil najbolj on sam, Grazioli, ki pa, kar mu je bilo žal, ni imel dovolj močne roke. Posredno je s tem obsodil tudi Robottija, ki svoje močne roke ni znal pravilno uporabiti.²³³

Štiri dni nato, 24. marca,²³⁴ je s tem v zvezi poslal ponovno pritožbo proti vojski. Vojaki so v hajki od 16. do 18. marca požgali Škrilje, Golo, Kurešček, Zapotok, Visoko in Ustje; 24. marca je zgorel Lipoglav, 25. marca Ravnik. Srezki glavarji, ki so bili na strani visokega komisarja, so ogorčeno pisali proti vojski. Kočevski je še pristavil, da tako ne bodo dosegli tega, kar je piemonteški princ, prestolonaslednik, želel ob svojem obisku, namreč, da »nas bodo ljudje vzljubili, ko nas bodo spoznali«.²³⁵

»Požiganje vasi,« je tožil Grazioli, »sili mlade može v gozd, prebivalstvo nam postaja sovražno« itd. Njegova volja, da sodeluje z vojaško oblastjo, je bila popolna, vendar pa »mora omeniti, da poveljstvo II. armade daje odredbe, kot da bi bilo ono generalni guverner, in pozablja, da je 3. maja 1941 nastala provinca, da dučejev proglas 19. januarja 1942 zahteva sodelovanje«. »Položaj se je zaradi njenih metod poslabšal in se še bo.« Ponovno je nasprotoval zapuščanju garnizonov, zahteval je gverilo proti partizanskim grupam, »ki jih ni nad 500 v provinci«. Odgovora ni dobil, ali pa ni ohranjen. Grazioli je nadaljeval še aprila. 15. aprila je poslal notranjemu ministrstvu v Rim pritožbe družbe »Emona« iz Kočevja, ki je upravljala imetje preseljenih Kočevarjev in tudi prosila obdržati garnizone, da »bi obvladali teritorij«.²³⁶ Tudi o tem nimamo nikakega odgovora od ministrstva.

Grazioli je v podkrepitev svojih pritožb uporabljal vse argumente, ki jih je le mogel najti. 30. marca 1942²³⁷ je tožil zaradi zasedb šolskih poslopij v Ljubljani, kjer je bil pouk le 3 do 4 dni tedensko, saj so imele srednje šole klasične smeri od osmih poslopij na razpolago le dve, šole tehnične smeri tudi le dve. Od štirinajstih osnovnih šol jih je 5 zasedla vojska, od štirih meščanskih tudi dve. Ali morda ne tiči za to pritožbo njegov namen spraviti vojsko iz Ljubljane, da bi šla braniti ozemlje proti partizanskim napadom?

Trenja med Graziolijem in Robottijem o metodah borbe proti upornemu slovenskemu ljudstvu so zajela vsa področja uprave. 12. aprila 1942 je Grazioli prosil, naj ne aretirajo županov, župnikov in občinskih tajnikov, če niso zasačeni prav pri zločinskih dejanjih. Odgovora ni dobil. 24. junija je zahteval, da bi ga o aretacijah vsaj obvestili. To se je zgodilo najbrž zato, ker mu

²³³ VK, fasc. 1a/III/3. Pismo notranjemu ministrstvu 20. 3. 1942.

²³⁴ VK, fasc. 3/III/20, 24. 3. 1942/501/2 R. VK, fasc. 1a/II/4.

²³⁵ VK, fasc. 1a/IV-6.

²³⁶ VK, fasc. 1a/III-23.

²³⁷ VK, fasc. 1a/II-17, dopis 30. 3. 1942/552/29.

je župan Rupnik sporočil, da so vojaki 13. junija odpeljali uradnike pri izdajanju osebnih izkaznic; to sporočilo je poslal Grazioli v vednost vsem poveljstvom divizij in se je hotel tako znesti nad vojsko. Do nekakšnega sporazuma glede teh vprašanj je najbrž prišlo, držal pa ni, saj je še 31. oktobra tožil, da se je »kljub dogovoru o preiskavi uradov in o aretacijah« zgodilo, da je vojska izvršila preiskavo uradov brez predhodnega obvestila.²³⁸ V vrsto pritožb spada tudi Graziolijeva pritožba na poveljstvo II. armade 6. maja 1942, v kateri je kritiziral »Delo za Slovence«, propagandni list XI. armadnega zbora. Pravi, da so poročila iz agencije »Stefani«, ki jih tiskajo že lokalni listi; jezik je slab, stilizacija italijanska. Svetuje, naj list opuste, propagando pa bodo opravljali njegovi organi.

Potem se je v splošnem Graziolijevem vedenju začel delni umik, kar opazamo v njegovem sporočilu notranjemu ministrstvu dne 3. maja 1942.²³⁹ Tu ni več ostrih kritik, ni več upiranja, ni zahtev. Svoj pogled na položaj pa je še obdržal. V zagovor svoje smeri je sporočil, da bi v splošnem zadostovala »zaščita javne varnosti«, ki bi jo izvrševal on s svojo policijo, če bi bila močnejša, da vojska pretirava s svojo »obrambo javne varnosti,« omenja, da »je reakcija zdravega dela prebivalstva proti komunistom« precejšnja, da so represalije zaradi atentatov na vojaške sile (streljanje talcev) »rodile dobre uspehe«.

Da je streljanje talcev »rodilo uspehe,« je za Graziolija, ki tu in tam daje videz branilca prebivalstva, razumljivo, ker je tudi on obenem z generalom Robottijem podpisal ukaz o streljanju. Resnica pa je bila drugačna, saj se je nad tem zgražalo vse ljudstvo, kot so se zgražala nad podobnim postopanjem nacistov vsa ljudstva Evrope. Pri nas je pa to še bolj podžigalo splošni upor, bodrilo partizane k maščevanju nedolžnih žrtev.

Vztrajal pa je Grazioli v mnenju, da je umik garnizonov pomenil polom, da se je zgodilo, kar je predvideval in da »so partizani postali gospodarji mnogih ozemelj«. Priznal je, da se je število partizanov dvignilo, sodil je pa, da njih »število ne presega 1000 mož«, dasi »vojaški krogi govore o tisočih«. Utvara je bila tudi njegovo prepričanje, da je večina prebivalstva proti NOB. Vojaško poveljstvo je sodilo pravilneje, ko je smatralo, da je slovensko ljudstvo v večini uporniško, dasi je precenjevalo število oboroženih enot, ki so, po številu manjše, zaradi svoje partizanske taktike tolkle številčno in po oborožitvi močnejše italijanske sile, tako da so bile te prisiljene opuščati manjše garnizone. Osvobojeno ozemlje se je širilo na Dolenjskem, Notranjskem, v sami bližini Ljubljane.

Položaj za Italijane ni bil rožnat. To pove tudi poročilo fašistične stranke,²⁴⁰ ki ob zaključku obupno kliče na pomoč Rim: »... kako bo mogla centralna oblast ostati še v barki, ne da bi nas potegnili na breg?« Živčni so bili tako fašisti kot Grazioli sam.

Že 8. maja je visoki komisar poslal notranjemu ministrstvu novo poročilo, kjer je povzel vse dotedanje argumente glede načrta »Pomladi« in umika garnizonov,²⁴¹ glede »precenjevanja nasprotnika« s strani vojske, glede meje

²³⁸ Vsi dopisi v VK, fasc. 5/IV.

²³⁹ VK, fasc. 1a/III-3, 3. 5. 1942.

²⁴⁰ Tiskovni urad, fasc. 30/1a, maj 1942.

²⁴¹ VK, fasc. 3/III/20. — Glej tudi Zbornik dokumentov NOV, VI/2, št. 167, str. 430–432.

proti NDH, ki je vojska ne brani. Zahteval je spremembe, češ da je sistem zgrešen, ker je »povzročil znatne izgube«. Kakšna naj bi bila ta sprememba vojaške taktike? Partizanski taktiki je treba postaviti nasproti gverilo. Povečati je treba posadke, obrambo meje pa okrepiti. Vendar naj bi to delala vojska. V tem je bistvo Graziolijevega umika in popuščenja: da pusti vodstvo vojski. »Čeprav zmanjšane na okrog 40.000 mož, bi zadostovale sile XI. armadnega zbora, zlasti še poleg policijskih sil in okrepitev, ki so, kakor je bilo sporočeno, na poti. Potrebna je odločnost pri njihovi uporabi in svoboda akcije.« V tem, da je listino začel z besedami: »ne zaradi nepotrebne in neumestnega obtoževanja, temveč zgolj zaradi natančne ugotovitve dejstev...«, slutimo, da so Graziolijū očitali »nepotrebno in neumestno obtoževanje«. Da pa je bil njegov prvotni načrt v Rimu odklonjen — po njem bi on vodil boj proti partizanom —, je razumljivo, saj Mussolini ni mogel umakniti svojega dekreta dne 19. januarja 1942, s katerim je dal vso oblast vojski.

Grazioli svojega načrta, dasi ni dobil odobritve in pomoči iz Rima, le ni popolnoma opustil. Celo izvajal ga je. Spomladi je skušal obdržati in kontrolirati položaj s karabinjerskimi in miličniškimi postojankami po deželi, ob pomoči finančne straže. Vendar ni uspel, ker je morala, ko je prišlo do partizanskih napadov na te postojanke, »pritti vojska in jih reševati«, kakor pravi nepodpisano poročilo fašistične stranke.²⁴²

Prav tako ni uspel s predlogom, da bi vojska začela uporabljati gverilsko taktiko v boju proti partizanom. Prvotno je imel Grazioli, ko je zahteval gverilsko taktiko, še drugačne namene. Hotel jo je voditi sam, kot dober fašist, z miličniki in je prav zato zahteval, da mu pošljejo v okrepitev tudi črne srajce. O tem je osebno govoril v Rimu pri načelniku Vrhovnega štaba maršalu Cavalleru. Ta mu je odgovoril, da »ne bo uspelo izbristati razlike med vojakom in upornikom. Vojaka vedno lahko primeš, upornika ne, proti gverili se ni mogoče bojevati z vojaško gverilo.«²⁴³

V Ljubljani so tekli dogodki svojo pot. 8. maja se je Robotti pritožil, da so se »v nekaterih krajih province železničarji namenili«, da bodo stavkali. Grozil jim je s streljanjem. Več o tem italijanski viri ne poročajo. 29. junija pa se je urad Delegacije za vzhodne železnice pritoževal, da je vojska ukinila veljavnost dovoljenj za policijsko uro, kar bo zadelo lepo število železničarjev, »ki prevažajo vojsko, premog in nafto za vso Italijo«. Želeli so dobiti v pomoč železničarje iz Italije, toda »zaradi jezika bi bile težave, drugič pa jih je težko dobiti in jim priskrbeti sto postelj« v Ljubljani.²⁴⁴ Problem je bil rešen, ko so ustavili promet na stranskih progah.

Posebno poglavje, ki označuje položaj od maja 1942 dalje, je vprašanje belogardističnih beguncev, to je ljudi, ki so bežali pred partizani, za katere se je zavzela fašistična stranka in jih na lastno pobudo pošiljala v Italijo, »večinoma v centre provinc« (do 25. junija jih je bilo 155). Julija je to preprečil centralistični Rim in zahteval, da naj o tem, kam pošiljajo begunce, odloča pristojno notranje ministrstvo.²⁴⁵

O neredih in nasiljih, ki jih je povzročala vojska in o čemer so okrajni glavarji pridno poročali, so v arhivu visokega komisarja ohranjeni le drobci;

²⁴² Tiskovni urad, fasc. 50/1b. — Leto komisarske politike 1. 6. 1942, str. 11.

²⁴³ Cavallero, Diario I. c., zapis pod 14. 5. 1942.

²⁴⁴ VK, fasc. 1a/IV/1-2.

²⁴⁵ VK, fasc. 3/I 59. VK, fasc. 3/III 26.

tako na primer 28. maja o tatvini vojakov v Vidmu-Dobrepoljah, zaradi česar je odstopil župan, o požigu Brusnic 3. in 4. junija 1942 itd.²⁴⁶

Visoki komisar Emilio Grazioli občuti sedaj, kako zginjajo vedno bolj njegove iluzije. Njegovo poročilo notranjemu ministrstvu 9. junija 1942²⁴⁷ je bilo močno črnogledo. Morda namerno, zaradi užaljenosti, ker je s svojim načrtom propadel, ali pa zato, kar je še verjetneje, ker je spoznal, da je položaj napačno presojal.

Grazioli je poročal, da tudi kmetje odhajajo v partizane, ker so »ti spremenili taktiko, pomagajo kmetom, zaplenjeno živino ‚Emone‘ so npr. vso razdelili revnim kmetom«. Gospodarski položaj je postajal težak; »ker ninamo pregleda nad velikim delom ozemlja, je gospodarska dejavnost zmanjšana za dve tretjini«.

Vojaški položaj je postajal vedno slabši — piše Grazioli. Od »95 občinskih sedežev jih naše sile nadzorujejo le 39 in še te le delno, le centre, vojska brani celo le vojašnice in pusti upornike v naselja«. »Od 1936 naselij jih je 1900 (!) pod partizanskim nadzorstvom. Naša kontrola zajema le tretjino prebivalstva, vštevši precejšnje število prebivalcev v glavnem mestu Ljubljani, ki ga trdno držimo.« Po vsej provinci pa naše nadzorstvo ne doseže 10 % vsega ozemlja.

Pomanjkljiv je bil tudi pregled nad železnicami. Pripomnil je, da je promet na progi Ljubljana—Postojna skoraj reden, da je skoraj popolnoma prenehal na progi Ljubljana—Metlika in Grósuplje—Kočevje; popolnoma pa se je ustavil na relaciji Trebnje—Sentjanž.

Tolažil se je s tem, da prideta kmalu dve novi diviziji »Macerata« in »Cacciatori«, da bo nato ofenziva in nova postavitvev garnizonov; partizani so narasli v Ljubljanski pokrajini na 5000, od teh sta dve tretjini dobro oboroženi z lahkim avtomatskim orožjem in tudi z nekaterimi strojnicami; drugi so neoboroženi. Sporočal je, da vojaška oblast sicer ve za dislokacijo partizanov in celo za njihovo Glavno poveljstvo, ne ukrene pa nič, ker čaka na ofenzivo, ki naj bi rešila situacijo.

Tako se je Grazioli znašel na strani vojske, ob strani Roatte in Robottija, od katerih je bila odvisna rešitev položaja. Že 20. junija je sporočil notranjemu ministrstvu v Rim, da je vojska (poveljstvo II. armade) zahtevala nekatere politične in gospodarske ukrepe, ki naj bi jih izdala sporazumno. (Dokumentacije o tem v arhivu ni.)²⁴⁸ Omenil je le ukinitev vlakov. Robottijevo zahtevo, ki jo je postavil le ustno, da bi zažgal gozdove ob železniških progah, je Grazioli odbil, ker bi lesa ne mogli uporabiti in bi bila škoda neizmerna. Pripomnil je, da intendant II. armade z njim soglaša. Naredbo o poseki gozdov ob železnici in ob cestah, ki je veljala nato ves čas italijanske okupacije, pa je izdal že 8. maja 1942.²⁴⁹

Visoki komisar je dobival od županov in srezkih glavarjev pred III. sovrážno ofenzivo še več pritožb o požigih in nasiljih (v arhivu VK so ohranjene naslednje: kraji Zavrh-Pokojišče 29. junija, Padež 2. julija, Ligojna 8. julija

²⁴⁶ VK, fasc. 1a/IV/6-3.

²⁴⁷ VK, fasc. 1a/III/5. V poročilu navaja Grazioli, kakor je videti iz citata dalje, da so partizani nadzorovali 1900 naselij od skupno 1936. Ker podatek ne ustreza resničnosti, gre bodisi za pretiravanje ali za napako v dokumentu.

²⁴⁸ VK, fasc. 1a/II/3.

²⁴⁹ SL, 13. 5. 1942/38, naredba št. 87. SL, 17. 2. 1943/14 in 7. 4. 1943/82.

požgani; vojska je oplenila v Padežu 62 goved in 15 svinj, ljudstvo je prepadeno.²⁵⁰ Visoki komisar se ni menil zanje, čakal je na III. sovražno ofenzivo, ki bo potekala po načelih okrožnice 3 C, s katero nekoč ni soglašal, sedaj pa ni imel več pripomb. Za njegov položaj je bilo preveč nevarno nastopiti proti vojaški sili, ki jo je pognal v tek sam duče.

18. Načrt o množični izselitvi Slovencev

Poveljstvo italijanske II. armade je maja 1942 dobilo ukaz za III. ofenzivo proti narodnoosvobodilni vojski in osvobojenemu ozemlju, za katero je general M. Roatta izdelal znano načelno zapoved 8. junija 1942, akt št. 12.600, vojaško izvedbo pa prepustil poveljstvu XI. armadnega zbora, to je generalu M. Robottiju. Tretja ofenziva naj bi »italijansko Slovenijo« rešila oboroženih tolp.²⁵¹

Istočasno so se začeli pri poveljstvu II. armade ukvarjati z drugim problemom, z izselitvijo in z internacijo Slovencev. Najodločnejši osnutek načrta, ki je bil v pretresu, je vseboval misel, da bi izselili skoraj celotno prebivalstvo Ljubljanske pokrajine. Pri drugem, ki je bil deloma že sprejet in je šlo le za njegovo izvedbo, je bila določena izselitev le nekaterih vrst prebivalstva; problematična je bila izselitev prebivalstva ob nekaterih železniških progah, še bolj problematična je postajala izselitev ob stari italijansko-jugoslovanski meji in ob hrvatski meji. Pri izvedbi tega načrta so imeli neprestano pred očmi prvi, najostrejši načrt. Mussolini, Roatta in Robotti so se zavzemali za najodločnejši načrt, saj je Robotti o sebi napisal: »hočem«, a »ne morem.«²⁵² Fašistična Italija in njeno notranje ministrstvo nista mogla izvesti tega načrta.

Ponovno policijsko čistko v Ljubljani je Robotti predvideval, kot smo videli, že marca, prav tako kot policijsko čistko na podeželju. Pobudo zanjo so dali dogodki, ki so se odvijali brez njegovega posredovanja. Listina 26. maja²⁵³ dokazuje, da so bila poročila o zbiranju partizanov v Dravljah, ki naj bi prišli iz Dolenjske, spet dvignile strah pred uporom v Ljubljani, kar se je zgodilo že nekajkrat v maju. Zato so takoj začeli s pripravami za novo čistko v Ljubljani.

26. maja zjutraj je že imel Robotti sestanek s svojimi divizijskimi poveljniki in s poveljnikom skupine graničarjev. Naslednjega dne sta izšla dva Robottijeva akta: ukaz poveljstvu divizije Granatieri,²⁵⁴ ki zadeva le Ljubljano, in strogo zaupna osebna spomenica poveljnikom divizij »Granatieri di Sardegna«, »Isonzo« in poveljstvu skupine graničarjev. Po spomenici je bil prvi odgovoren za ozemlje Ljubljane, Ljubljano-okolico, Kočevje-Ribnico, drugi za Dolenjsko, graničarji pa so bili ob stari italijansko-jugoslovanski meji.

Ukaz divizije Granatieri 27. maja je predvideval v Ljubljani internacijo raznih vrst prebivalstva: te so naštevali večkrat, nikdar pa ne enotno; šlo je zlasti za brezposelne delavce, študente, intelektualce in za vse emigrante

²⁵⁰ VK, fasc. 1a/IV/a.

²⁵¹ Glej faksimile v knjigi C. Pianese, Ventinove mesi di occupazione italiana nella provincia di Lubiana, Lubiana 1946, Allegato VIII in Zbornik dokumentov NOV, VI/3, Ljubljana 1956, dok. št. 144, str. 415 in nasl.

²⁵² »Internacije«, Ljubljana 1946, str. 154, dok. št. 39, 11. 9. 1942.

²⁵³ XI. a. z., fasc. 666/IV-18, 26. 5. 1942.

²⁵⁴ XI. a. z., fasc. 665/I-1, 27. 5. 1942, št. 02/4450; glej še Zbornik dokumentov NOV, VI/3, dok. št. 189, str. 480 in dok. št. 188, str. 477 in še »Internacije«, str. 27.

iz Slovenskega Primorja. Istočasno je zahteval, naj izpraznijo zapore in prepeljejo aretirance v Italijo. Med vojaškimi ukrepi je bila blokacija tajnih izhodov iz Ljubljane, zavarovanje Gradu in Rožnika z artilerijo, poostrene straže v mestu in oskrba rezervne električne napeljave za primer upora. Izvedbo naj bi poveljstvo divizije grenadirjev še preučilo.

Spomenica poveljnikom je najbrž zajela bistvene točke razgovora dne 26. maja in je zahtevala, da poveljniki preuče internacije prebivalstva v naslednjih pogledih: popolna izselitev nekaterih področij, izselitev določenih naselij in izselitev nekaterih vrst prebivalstva na drugih področjih. To navdilo je dal Robottiju ustno sam poveljnik II. armade Mario Roatta in internacije naj bi po njegovi sodbi zajele 20 do 30.000 Slovencev. Roatta je 2. junija 1942²⁵⁵ brzojavil vrhovnemu poveljstvu v Rim, naj pripravi taborišča, vendar le za 20.000 ljudi. Pozneje pa je v zapovedi za III. ofenzivo 8. junija 1942 določil, da je potrebno izseliti prebivalstvo nekaj kilometrov ob železnici (točka II), premislijo pa naj še o vprašanju izselitve ob meji (točka III). Tako je že načrt izselitve nejasen, glede števila in glede krajev.

V arhivu visokega komisarja so dokumenti, ki razjasnijo ozadje in nadaljnji potek zadeve. Visoki komisar je pisal 6. junija notranjemu ministrstvu, da mu je Roatta sporočil, da je dobil »dučejev ukaz za izselitev dela civilnega prebivalstva pokrajine in sicer do 30.000, ki naj jih pošlje v taborišča«. Grazioli je bil prizadet, ker o tem ni bil obveščen iz Rima, prosil je za pojasnila; pristavil je, da bi bil to hud udarec za gospodarstvo pokrajine.

Notranje ministrstvo je Vrhovno poveljstvo prosilo za pojasnilo (11. junija 1942): 30.000 ljudi ni mogoče internirati, ker je dotok iz Julijske Benečije, to je Slovenskega Primorja in iz zasedenih krajev, v polna taborišča prevelik. Novih internirancev iz Ljubljanske pokrajine pa tudi ni mogoče namestiti v občinah starih provinc, ker so politično sumljivi. Grazioli je dobil prepis tega dopisa in kmalu nato (13. junija) še odgovor notranjega ministrstva, da po dučejevi odredbi civilistov ne internirajo.

Taborišča za politično sumljive, ki so bila odvisna od notranjega ministrstva, so bila res polna, toda vojska je zato ustvarila svoja taborišča, Rab, Gonars itd. Ta so, polna ali ne, morala sprejeti vse, kar sta Roatta in Robotti poslala tja. Duče je kot notranji minister internacije ustavil, kot vrhovni poveljnik pa je odredil njihovo nadaljevanje. Dokumenta o tem ni, vendar iz navedenih dokumentov lahko o tem sklepamo. V tem nas prepriča tudi nadaljnji potek.

Pri vprašanju 20.000 do 30.000 preseljenih je šlo še vedno le za delno izselitev. Kaj pa vprašanje množičnega izseljevanja? Kdo ga je prvi zasnoval? Knjiga »Internacije« (str. 28) pravi, da Roatta, in se sklicuje na njegovo brzojavko od 2. junija 1942, št. 5071.²⁵⁶ Toda, to ni res, saj brzojavka govori le o pripravi taborišča za 20.000 oseb in o tem, da se zemljiška posest upornikov podeli družinam padlih Italijanov. Tu torej ne gre še za množično preselitev. Toda Roatta ni nameraval izseliti le 20.000 do 30.000 Slovencev. Njegovi načrti so bili hujši. O tem ni dvoma in »Internacije« imajo prav, ko ga smatrajo za pobudnika obsežnejše preselitve. O tem izvemo iz poročil, ki govorijo o sestanku

²⁵⁵ »Internacije« I. c., str. 128, dok. št. 35a.

²⁵⁶ VK, fasc. 1a/II/50 tu in vsi nadaljnji dokumenti.

z Mussolinijem v Gorici 31. julija 1942, kjer je Roatta poročal o položaju in o poteku III. italijanske ofenzive v Sloveniji.²⁵⁷ Tri poročila govore o tem sestanku. Prvo je poročilo Vrhovnega poveljstva, ki o množični preselitvi Slovencev molči. Maršal Cavallero, načelnik Vrhovnega štaba, drugi vir, pa je v svojem dnevniku 31. julija 1942 napisal, da je Mussolini na Roattovo sporočilo o operacijah v Sloveniji izrekel tudi besede: »Ne bi nasprotoval množični preselitvi prebivalstva.« V isti zvezi stoje v Cavallerovem dnevniku še besede: »Ne brigajte se za gospodarsko nesrečo ljudstva. Sami so jo hoteli.« Cavallerov zapis se ujema s tretjim sporočilom generala Robottija, o teh Mussolinijevih izjavah. Iz teh besed nujno sledi, da je Roatta govoril tudi o množični preselitvi. Robotti, ki je prav tako poslušal Mussolinija, je tudi napravil svoj zaključek, ki ga je svojim oficirjem javno povedal v Kočevju 2. avgusta 1942: »Nadrejena oblast ne nasprotuje internaciji vseh Slovencev in naselitvi Italijanov na njihovo mesto... Z drugimi besedami — narodnostne meje je treba izenačiti s političnimi.«

Naš komentar je tu odveč. Ta poročila in vsa naslednja izvajanja nam pokažejo, da je Mussolini v načelu sledil Hitlerju. Načrti množične izselitve Slovencev iz svojih rodnih krajev so pomenili genocid nad narodom. Mračni nameni fašizma so ogrožali obstoj naroda. Genocid je bilo orožje italijanskega fašističnega osvajalca in prav Slovenci smó bili določeni, da ga okusimo. Samo narodnoosvobodilna vojna je to preprečila. Če bi v poznem poletju in zgodnji jeseni 1942 naše partizanske enote sovražnika ne tolkle, kot so ga, bi najbrž fašistični okupator začel preselitev že izvajati. O tem govore vsa naslednja dejstva.

Fašistični načrti o množični izselitvi Slovencev so prodrli tudi v javnost. Ravnatelj »Emone« v Kočevju je že 7. avgusta predlagal, naj bi preučil posledice splošne preselitve Slovencev glede na delovanje »Emone«.²⁵⁸

Mussolinijev pristanek na množično izselitev Slovencev je bil sicer res pristanek, ni bil pa še ukaz, da se ga uresniči. To je M. Roatta čutil. Manj je to razumel manj bistri Robotti, ki je medtem že izvajal preselitve precej na široko. O tem govore njegova ustna navodila v Kočevju: »Torej popolna izselitev... kamor boste prišli, si spravite izpod nog vse prebivalstvo...«²⁵⁷ Ker pa dokončne odločitve ni bilo, se je Roatta 9. septembra 1942 obrnil na Vrhovno poveljstvo in poročal, da ukrep o izseljevanju izvajajo v omejenem krogu in nadaljuje: »Ker je treba iz razumljivih razlogov pri tem ukrepu ostati in lahko predvidevamo celo njegovo razširitev, se mi zdi potrebno, da osrednje oblasti to vprašanje preučé in o tem enotno odločijo. Interniranje se lahko razširi tudi ne glede na vojaške potrebe, na izpraznitev celih pokrajin (npr. Slovenije) ali njihovih delov (npr. vzdolž železniških prog). V tem primeru bi popolnoma preмести znatno število prebivalstva, jih naselili v notranjosti kraljestva in jih zamenjali z italijanskim prebivalstvom. Obširen in zamotan ukrep v celoti presega pristojnost tega poveljstva. Dokler tega ukrepa

²⁵⁷ Zbornik dokumentov NOV, VI/5, poročilo o sestanku v Gorici, dok. št. 188, str. 559 in naslednje ter prav tam poročilo generala Robottija 2. 8. 1942 v Kočevju, dok. št. 190, str. 567 in naslednje. Prav tako glej Cavallero, Diario I. c., pod 31. 7. 1942; glej še »Internacije«, dok. št. 37, str. 150 in str. 35—35.

²⁵⁸ »Internacije«, Ljubljana 1946, str. 36—37.

ne izvedemo, ostanemo pri dosedanjem načelu, to je pri internaciji posameznih vrst prebivalstva.« Na koncu je povzel: »Potrebna so enotna navodila o interniranju...«²⁵⁹

To svojo peticijo, naslovljeno v Rim, je Roatta 9. septembra poslal v vednost Robottiju, ki je 11. septembra svojemu načelniku zapisal pripombo, da je »sad običajnega: hočemo, a ne moremo«. II. armadi je pa Robotti sporočil 14. septembra, da »množičnih internacij na ozemlju ni izvajal in da jih bo težko tudi v bodoče, zaradi splošne zmede, ki bi nastala v deželi, še bolj pa zaradi težav nastanitve v Italiji in preselitve italijanskega prebivalstva. Ostane torej sedanje načelo, misli pa ga razširiti na ljudi, ki stanujejo v bližini krajev, kjer so se dogajale železniške sabotaže«. Robotti je tu očitno potvarjal dejstva, vsaj toliko, kolikor se je v svojih ustnih — ne pa v pisмениh navodilih — navduševal za širšo preselitev. Priznal je, da bi »hotel«, pa »ne more«. Ni seveda priznal, da je NOB preprečila načrte.

Visoki komisar je to peticijo generala Roatte poslal notranjemu ministru brez komentarja (24. septembra 1942). On sam se s temi načrti ni ukvarjal, pobudo zanje je dalo vojaško poveljstvo. S tem se je vprašanje množične preselitve za tedaj zaključilo, oziroma odložilo za čas po vojni, o čemer bo še govora. Na to je računal tudi Grazioli.

19. Nov odgon v internacije od 27. junija do 1. julija 1942

Medtem ko so pretresali te načrte, so začeli že izvajati internacije po vrstah prebivalstva. V Ljubljani so italijanski gospodarji na seji 20. junija 1942 sicer sami predvidevali, da bodo čistke zajele »malo krivih, dosti nedolžnih, dosti deloma sumljivih«, kljub temu pa so jih začeli izvajati, saj je poveljnik divizije »Macerata« dal navodilo: »čepprav ni mogoče ugotoviti ali so krivi ali ne, predlagam: internirajte!«²⁶⁰

V Ljubljani se je začela čistka 27. junija. Poveljnik divizije Granatieri je 25. junija izdal svoj ukaz,²⁶¹ v katerem ukazuje internacijo šestih vrst: 1. brezposelnih, 2. beguncev, brezdomcev, bivših vojakov... 3. brezposelnih študentov, študentov brez družine, študentov sploh, množično, 4. in 5. vrsta zajemata emigrante iz Slovenskega Primorja, 6. pa vse izven teh vrst, ki so pristaši uporniškega gibanja.

Prijeli naj bi vse moške od 16 do 50 let in jih odvedli v vojašnice, kjer je komisija divizijskih karabinjerjev s konfidenti (česar pa ne pove), prepoznava posamezne vrste internirancev. Mesto so razdelili na 5 območij;²⁶² vsak dan so morali prečistiti eno; pregledana področja so ostala izolirana do konca — tako so hoteli preprečiti, da bi se kdorkoli zatekel v že pregledana stanovanja.

²⁵⁹ VK, fasc. 1a/II/50. Tu so vsi naslednji dokumenti, ki jih navajam.

²⁶⁰ »Internacije«, Ljubljana 1946, str. 117, dok. št. 19. 20a.

²⁶¹ Prav tam, dok. št. 18, str. 116.

²⁶² Prav tam, načrt glej str. 15.

Iz Robottijevega fonograma visokemu komisarju²⁶³ zvemo še, da je treba moškim pri hišnih preiskavah zapleniti čevlje, razen enega para. To navodilo je dal Robotti sam, najbrž le ustno.

Zanimivo je vprašanje starostne meje. Tu je določena od 16 do 50 let, dan prej, 24. junija, je ob uličnih racijah isto poveljstvo grenadirjev določilo mejo od 16 do 60 let. Za podeželje pa je Robotti 21. julija določil starost od 18 do 55 let.²⁶⁴

V podeželju so se pričele racije istočasno kot v Ljubljani, trajale so v presledkih do konca septembra. V manjšem obsegu pa so potekale še ves čas do februarja 1943. leta. Ponovno so se vračali v iste kraje, vse ozemlje Ljubljanske pokrajine so hoteli res temeljito očistiti.

Koliko ljudi so zajele čistke v Ljubljani od 27. junija do 1. julija 1942? Taddeo Orlando, poveljnik divizije »Granatieri di Sardegna«, je 4. julija poročal, da so prečistili 34 letnikov (od 16 do 50 let), nad 20.000 moških, in aretirali 2858 oseb, potem ko »je bilo že pred tem interniranih 3000 moških«. Tako so odpeljali več kot eno četrtino odraslih moških iz Ljubljane. Pri tem so se poslužili 20 konfidentov.²⁶⁵

Poročilo je precej površno, iz njega ne moremo razbrati, na katero obdobje se nanaša število 3000 prej interniranih; najbrž gre za internacije marca 1942. Še slabše je z vprašanjem internirancev iz ostalega dela pokrajine. 16. januarja 1943 je Grazioli poročal notranjemu ministrstvu,²⁶⁶ da vojska pri internacijah ni postopala enotno. Ni bilo mogoče izvedeti niti za približno število internirancev. »Samo v največjih taboriščih je bilo konec oktobra 1942 26.000 Slovencev; v Gonarsu 4000, v Monigu-Trevisu 3500, v Chiesanuovi-Padovi 3500 in na Rabu — zares taborišče smrti —, celo 15.000.«²⁶⁷

Robotti, ki so mu očitali pomanjkljivost pri organizaciji, je zato 10. novembra 1942 ustanovil za vprašanja internacij »Centralni urad — Ufficio centrale«, v katerega je poleg poveljnika ljubljanske garnizije in poveljnika vojaških karabinerjev pritegnil tudi kvestorja in poveljnika civilnih karabinerjev.²⁶⁸ S tem ni rešil problema, ker so bili vsi njegovi ukazi nejasni, preširoki. Saj sam pravi o izpraznitvi naselij: »Program bo upošteval kraje, ki jih je treba izprazniti, število prebivalcev, ki jih bomo poslali v Italijo, koliko stvari bodo lahko vzeli s seboj... in potrebno število transportov.« Tak je bil načrt, ki pa ni bil nikoli izdelan. V resnici je vojska delala »od primera do primera, kakor se bo vedla večina prebivalstva v vedno ostrejši borbi«.²⁶⁹ Sodba o »vedenju prebivalstva« je bila brez predhodnih navodil prepuščena posameznim enotam; odločali so nižji oficirji in celo ne preveč bistri podoficirji, kot govore naša poročila. Zato na podlagi italijanskih dokumentov ni mogoče ugotoviti števila interniranih. Vsaka velika italijanska enota, dvizija, je po svoje odpošljala ljudi v internacijo, ne da bi o tem obveščala skupni center, ki bi moral biti pri poveljstvu XI. armadnega zbora.

²⁶³ VK, fasc. 1a/II/37, 26. 6. 1942.

²⁶⁴ »Internacije«, Ljubljana 1946, dok. št. 20, str. 117; dok. št. 24, str. 120.

²⁶⁵ Prav tam, dok. št. 22, str. 119.

²⁶⁶ Prav tam, dok. št. 21, str. 119.

²⁶⁷ Prav tam, str. 22.

²⁶⁸ Prav tam, dok. št. 25, str. 121.

²⁶⁹ Zbornik dokumentov NOV, VI/2, dok. št. 187, str. 475.

20. Grazioli odvrže krinko

Fašistična avtonomija Ljubljanske pokrajine je bila, kot lahko vidimo po dosedanjih podatkih, le past za naivneže in rešilna deska slovenskih meščanskih voditeljev, ki so hoteli ohraniti svojo vlogo z lojalnim sodelovanjem z okupatorsko oblastjo.

Prvo leto okupacije je hotel visoki komisar vsaj na zunaj pokazati, da jemlje fašistično avtonomijo resno, kot lahko sklepamo po njegovih izjavah slovenskim kolaboracionistom npr. v Pokrajinskem sosvetu. Takšno stališče je zahtevala fašistična taktika in njegov ugled. Toda fašistična stranka je imela za leto 1941 drugačne namene: 11. decembra 1941, ob napovedi vojne ZDA, je Grazioli med drugim dejal: »priključili smo te pokrajine Italiji, napravili bomo, da bodo Italijani čimprej tudi njeni prebivalci.« Fašistični poročevalec je dostavil še: »Res pa je, da je ob drugi priložnosti izrekel: Slovinci ostanejo Slovinci!«²⁷⁰ Iz fašistične prakse v Slovenskem Primorju vemo, da bi fašisti kvečjemu dovolili Slovincem uporabo svojega jezika v družinskem krogu.

Pri tem razkritju, ki je prišlo iz vrst fašistov, je treba povedati še naslednje: visoki komisar je bil leta 1941 tajnik fašistične stranke v Ljubljanski pokrajini (do 12. februarja 1942),²⁷¹ vendar pa so člani stranke hodili pod novim tajnikom Orlandom Orlandijem svoja pota (do 28. junija 1943). Kritizirali so podelitev avtonomije Ljubljanski pokrajini in v različnih dobah različno kritizirali visokega komisarja in njegovo taktiko. V začetku so bili mnenja, da bi morala biti avtonomija tudi upravna, pritegniti bi morala Slovence, da bi se »dобршен del umazal z izvedbo neke nemogoče samovlade,« nato pa bi »izvršili čistko.«²⁷² Zato so celo Grazioliju očitali pofašizenje pokrajine, češ da je začel uvajati organizacijo fašistične stranke in pofašizil upravo. Pozneje so bili mnenja, da bi bilo bolje, da bi takoj ob začetku posnemali Nemce na Gorenjskem: »Slovincem vzeti vse in jih kratko in malo preseliti.«²⁷³

V tej kritiki Grazioliju niso prizanesli niti pri njegovih »zaslugah« na Krasu (bil je tajnik fašija v Sežani, nato tržaški federale), saj so, sicer šele leta 1942, zapisali, da ni uspel, da »problem kraških Slovencev ni rešen«, ker se je tudi tam pojavilo partizanstvo.²⁷⁴ In to vse zaradi tega, ker je imela fašistična stranka 1942 svojo smer, »vlogo posredovalca med obema silama«, to je med civilno in vojaško oblastjo, med Graziolijem in Robottijem.²⁷⁵ Po načelu »duobus certantibus, tertius gaudet« (kjer se prepirata dva, tretji dobiček ima) je hotela uveljaviti svoj precej slabotni ugled.

V tem stanju je ob dogodkih leta 1942, ko je vojska prevzela obrambo javnega reda, Grazioli v avgustu 1942 odvrigel krinko, kolikor jo je sploh še imel. Nanj so vplivali predvsem Robottijevi načrti, ki jih je Mussolini, kot smo videli, odobril, ko je rekel, da ne nasprotuje množični preselitvi Slovencev, zato je visoki komisar izdelal svoj novi načrt nove politike do Slovencev,²⁷⁶

²⁷⁰ Tiskovni urad, fasc. 30/1b. Leto komisarjeve politike 1. 6. 1942.

²⁷¹ Arhiv fašistične stranke, fasc. 32.

²⁷² Tiskovni urad, fasc. 30/1a, 1. 5. 1942.

²⁷³ Tiskovni urad, fasc. 30/1a; O Ljubljanski provinci, julij 1942; O Slovincih, 1. 8. 1942.

²⁷⁴ Tiskovni urad, fasc. 30/1b.

²⁷⁵ Arhiv fašistične stranke, fasc. 32; poročilo 21. 5. 1942.

²⁷⁶ VK, fasc. 1a/III/2. Poročilo notranjemu ministrstvu 24. 8. 1942.

ki ga je skromno imenoval »program svojega dela« in ga poslal notranjemu ministrstvu 24. avgusta 1942. Kakšen je ta program?

Glede politične dejavnosti je zahteval smer zadržanja, ki naj bo kar najbolj trda, dokler ne bodo Slovenci »otipljivo dokazali svojega spreobrnjenja in zelo trda tudi potem«. Prepričan je bil, da je problem slovenskega ljudstva mogoče rešiti na tri načine: ali »ga uničiti« ali »premestiti« ali pa »izločiti nasprotno elemente s trdo politiko... ki bo delovala na temelju zблиžanja, da izpostavimo najprej sodelovanje, nato pa asimilacijo...«.

Ko je predlagal kot prehodni ukrep množične internacije za vse slovensko ozemlje, za kar bi bilo treba misliti na taboriščna dela in ne na internacijska taborišča, je omenil še »zamenjavo slovenskega prebivalstva z italijanskim«.

Ob tem se je spraševal, kam naj preselijo Slovence in od kod naj pridejo italijanski priseljenci (prednost je dajal Italijanom iz zgornje in srednje Italije). »Če mislimo italijanizirati, pride predvsem v poštev 20- do 30-kilometrski obmejni pas; če pa bomo premestili vse Slovence, je tudi v tem primeru prav začetni ob stari meji.« Vendar je dodal, da je »delna ali celotna preselitev prebivalstva v času vojne zelo težko izvedljiva«. Grazioli je pač upošteval, kako je njihova III. ofenziva julija in avgusta naletela na močan odpor. V II. poglavju je načel vprašanje organizacije fašistične stranke in od nje odvisnih organizacij. Vse bi bilo potrebno poživiti; edini stvarni predlog je bil, da za telovadbo v šolah postavijo samo italijanske učitelje.

V zvezi s propagando in tiskom (III. in IV. pogl.) ugotavlja, da bi morala cenzura, kot do sedaj, vedno bolj izločati slovenske publikacije; pridobiti bi bilo potrebno enega izmed obeh dnevnikov, ki naj bi izhajal dvojezično, a urejevali naj bi ga v popolnoma fašistični smeri. V tej točki so soglašali z njim fašisti, ki so nasvetovali nakup »Jutra«.²⁷⁷

Kulturno dejavnost bi morali zavreti (V. pogl.) ne samo z razširjanjem dejavnosti Instituta za italijansko kulturo, tečajev italijanskega jezika in italijanskih knjig, ampak tudi z nadzorovanjem in s »postopnim zmanjševanjem vseh slovenskih kulturnih institucij, istočasno pa bi jih morali preusmerjati v italijansko kolaboracijo«. Univerzo in šole (VI. pogl.) je obravnaval še posebej. Število univerzitetnih študentov se je že tako zmanjšalo za eno tretjino, ko so omejili vpis na univerzo le za pristojne v Ljubljansko pokrajino. Ta naredba je izšla 18. avgusta 1942.²⁷⁸ Ker pa so bile takse še povečane in je bila večina študentov internirana, nezaželenim pa se vpis prepove, je univerza le »životarila«, dokler ne bi ob zmagi določili, kakšno naj bi bilo italijansko poslanstvo na Balkanu. Ustanovitev »Inspektorata za univerzitetni študij« naj bi predvidela, da bi inspektor postal dejanski rektor.

Pri podajanju teh Graziolijevih misli moramo pa le reči, da večina študentov ni bila internirana; spregledal je tiste, ki so odšli v partizane, in teh ni bilo malo.

Za srednje šole je predlagal izenačenje raznih tipov šol in njihovo prilagoditev fašističnemu tipu srednje šole; zvišali naj bi število učnih ur italijanščine. Na osnovnih šolah pa bi nastavili kot upravitelje Italijane in vedno bolj razvili neobvezni pouk italijanščine.

²⁷⁷ Tiskovni urad, fasc. 30/1c, »Propaganda«, avgust 1942.

²⁷⁸ SI., 22. 8. 1942/67, naredba št. 160.

Na gospodarskem področju je predvidel zlitje bank, ki naj jih zavzamejo italijanske banke, glavna naloga pa bo izkoriščati gozdove. Upravo naj bi popolnoma izenačili z italijansko; strogo naj bi nadzorovali bivše jugoslovanske ustanove, tako javne kot privatne. Vse osebe naj bi se obvezalo, da se v »kratkem času nauči italijanščine«, vse, ki niso lojalni, »bomo zamenjali z italijanskim osebjem«.

Na Graziolija je tedaj, ko je izdeloval ta program, vplival potek III. ofenzive, ki je s požigi, z ropanjem in z odganjanjem ljudi v internacije preplavila slovensko ozemlje na način, kot ga ni videlo od turških bojev dalje. Grazioli, ki je z Robottijem sodeloval v pripravah, se je med ofenzivo z njim sestel.²⁷⁹ On in njegovi belogardistični somišljeniki so bili prepričani, da bo italijanska vojska obračunala s partizanstvom.

V vrstah okupatorjev pa se je le našlo drugačno mnenje. Bili so to fašisti, ki se niso strinjali z Graziolijem. O tem govori poročilo fašistične stranke²⁸⁰ (o Slovincih, 1. avgusta 1942); ki italijansko ofenzivo naravnost ironizira: »Veliko kolo se je razgibalo in vzgibalo manjša kolesa... intendantca, operativni oddelki, vojne bolnice... delajo kot v pravi vojni. Dnevna poročila poveljstva armadnega zbora razglašajo dnevne zmage po terminologiji, ki jo je podala vojna akademija. Vojska skratka opravlja svoj posel po svojih pravilih. Vojaki so v svoji izvežbanosti čudoviti... So tu ponosni komandanti, ki vodijo svoje oddelke, kot da bi jih vodili v najbolj krvave vojne.«

»Čistke služijo temu, da razkrojijo mnoge naprave upornikov... Ljudske množice so padle v najbolj temno tragedijo, ki je periodično prihajala na Slovence... Po višjem ukazu mora to ljudstvo plačati davek maščevalnosti, ljudi in prebivališča uničujemo ob vsaki priložnosti...« »... uporniki pa kljub vsemu ostajajo pri svoji taktiki umikanja, znajdejo se v zaledju, razbiti v male skupine, ki ponoči napadajo garnizone in improvizirane utrdbe in kjer morejo, delajo s premišljenimi udarci... ki prizadenejo neskončno več izgub in škode, kot jih sami utrpe. Njih vrste so se zadnje mesece zelo pomnožile...«

Prav med III. sovražno ofenzivo so kljub težkim udarcem, ki jih je ta prizadela partizanstvu, nastale prve štiri brigade in je tako partizanstvo preostalo v pravo vojsko. Neznani poročevalec fašistične stranke tega morda še ni vedel, zabeležil pa je o Slovincih svojo sodbo, ki je bila v diametralnem nasprotju s sodbo belogardistov in Graziolija, ki je pričakoval najprej »sodelovanje«, nato »asimilacijo«, končno pa popolno italijanizacijo. »Slovinci sprejemajo nasilje, ki jih obdaja, s fatalizmom, kot neizogibne naravne nesreče... kot nujnost, ki podžiga sovražstvo do okupatorja«. (Točka 3—4.)

Pripombe k temu poročilu niso potrebne. Izrazoslovje je res iz fašističnega slovarja, zadene pa bistvo, ki je izraženo v grenkem razočaranju nad italijanskimi-fašističnimi silami, ki so bile pred partizani brez moči. Zato lahko razumemo vse nadaljnje.

Zaključek tega poročila fašistične stranke obsega rešitev slovenskega problema. Fašist jo je videl le v izselitvi Slovencev, ki naj bi jo uresničili po vojni. Značilna za fašistično moralo in politiko je podkrepitev izselitve z naslednjimi besedami: »V stoletju velikih narodov morajo male grupe... izgi-

²⁷⁹ Fasc. III, sovražna ofenziva, arhiv XI. a. z., 29. 7. 1942.

²⁸⁰ Tiskovni urad, fasc. 30/1a.

nití ... razpršitev se izvrši ali po sistemu, kot jih danes poznamo zaradi vojne, na nasilen in drastičen način ali pa jutri po bolj racionalnem sistemu« (str. 9, točka 10) »... preselitve in asimilacije, ki zahtevajo cikel 50 let mednarodnega miru ...« (str. 8, točka 5).

Tako je od avgusta dalje celotno okupatorjevo omrežje: vojska, civilna oblast in fašistična stranka po različnih poteh prišla do zaključka, da je treba Slovence množično preseliti po fašistični zmagi.

21. Polom III. sovražne ofenzive

(Položaj novembra - decembra 1942)

5. novembra 1942 je general Mario Robotti izdal dnevno povelje, s katerim je oznanil konec III. ofenzive. »Z akcijo na ostre hrbte Gorjancev, eno izmed glavnih gnezd slovenske komunistične drhali ... je za sedaj končano.« »Dokazali smo svetu, da smo v naši Sloveniji mi gospodarji, prosti, da jo prehodimo, kadar, kakor in kamor hočemo.« Nato je govoril o uničenju partizanskih taborišč, našteval partizanske izgube in prišel, »če dodamo mrtve in ranjene«, ki so jih partizani odnesli, do pravljične številke 7000. Če bi bilo število resnično, ne bi bilo skoraj nobenega partizana več. 22. novembra je sporočil, da bo dnevno povelje objavil, da dokaže, da »vse čenče raznih Slovenskih poročevalcev, vsi tajni letaki ... ne morejo prav nič spremeniti teh resnic ...«. ²⁸¹ Res čudna logika, če je Robotti mislil, da bo z objavo potvorjenih dejstev uničil narodnoosvobodilno gibanje.

Po teh Robottijevih besedah bi pričakovali, da je bil položaj za Italijane kar rožnat, saj so med samo ofenzivo začeli takoj izpostavljati svoje garnizone, visoki komisar je zopet zbiral svoje župane in tajnike, »italijanska Slovenija« se je »normalizirala«. Skupno z italijansko vojsko so začeli nastopati pod vodstvom italijanskih zveznih oficirjev oddelki MVAC (Milizia volontaria anti-comunista — prostovoljni protikomunistični oddelki), ki so jih sestavljali slovenski belogardisti. Toda resnica je bila drugačna. In zvemo jo iz italijanskih ust generala Robottija, kmalu po njegovem »zmagovitem« povelju z dne 5. novembra 1942.

V arhivu visokega komisarja ²⁸² najdemo poročilo, ki sicer ni podpisano, iz vsebine pa razberemo, da ga je napisal Robotti (glej točko 3 — »Io ho« — »jaz sem« ...). V prvi točki je ugotovil, da se je »situacija v Sloveniji v dveh, treh tednih občutno poslabšala«, zlasti na Dolenjskem, na področju divizije »Isonzo«, kjer je živahno delovanje partizanov pripisoval hrvatskim komunistom, ki so prišli čez mejo, kar je pa pretirano, četudi je XIII. proletarska brigada iz Hrvatske sodelovala z našimi brigadami. Marsikdo izmed nas se bo vprašal, koliko časa je bila »italijanska Slovenija« sploh pomirjena, če se je položaj v času med 3. novembrom in 2. decembrom 1942 poslabšal »zadnja dva«, celo »zadnje tri tedne«. Iz teh italijanskih poročil je razvidno, da je bil uspeh III. sovražne ofenzive zelo klavern za italijansko vojsko.

Vzroke za poslabšanje je Robotti videl še v porastu partizanstva, v reorganizaciji OF, zlasti pa v »dejavnosti teh ljudi, ki se je v resnici okrepila in

²⁸¹ Arhiv XI. a. z., glej fasc. Tretja sovražna ofenziva.

²⁸² VK, fasc. 1a/IV/1; Položaj 3. 12. 1942.

ima dobro vodstvo«, kar dokazuje napad na Suhor, kjer so imeli Italijani z belogardisti vred več kot 70 mrtvih, medtem ko je partizanski oddelek zadrževal italijansko pomoč pri vasi Jugorje in ob izhodu iz Metlike. Kot drugi vzrok je Robotti omenil pomanjkanje italijanskih sil. »Res imam tri divizije in dve grupi«, toda ko je septembra odšla v domovino divizija sardinskih grenadirjev, — ki jo je spremljalo prekletstvo ljubljanskih internirancev²⁸³ — se je divizija »Macerata« skrčila na en polk artilerije in dve grupi. »Isonzo« ima čete po 50 mož in bataljone po 250; obe diviziji sta po moštvu minimalne. Za poseg v kritičnem položaju je imel v rezervi le en bataljon divizije »Cacciatori«, ki je šel po Suhorju v Metliko; imel je še nekaj topov z maloštevilnimi oklopnimi sredstvi, ki jih ni mogoče uporabiti proti partizanom. Pomnoženi garnizoni tudi niso dopuščali razpolagati z vojsko, vsaka divizija je razpolagala le s po enim bataljonom rezerve, grupa »21. aprile« je celo brez njega, ker je odšel za posadko na Velike Bloke.

»Pred nastalo močno udarnostjo sovražnika... stoji zmanjšana zmogljivost naših čet zaradi zmanjšanja enot.« Poleg tega so vse enote »utrjene od zimske službe« — kot da bi partizani ne bili — ali pa zaradi službe po garnizionih. Stražarjenje ob železnici je izgubilo na udarnosti in morali. (General Robotti seveda molči o demoralizaciji svoje vojske zaradi porazov.)

MVAC je zaradi partizanskih napadov demoralizirana, piše Robotti, zlasti zaradi množičnosti in oborožitve partizanov. Partizani naj bi imeli na stotine mitraljezov, bogastvo bomb — (kar se je pa rodilo v fantaziji njegovih obveščevalcev, zlasti preplašenih članov MVAC), medtem ko so BEGA oddelki — belogardisti — imeli le puške.

»Nisem hotel prikazati položaja,« pravi Robotti »kot obupnega«; XI. armadni zbor bo delal z zaupanjem, s požrtvovalnostjo, toda če hočemo »obdržati položaj«, »ozemlje z varnostjo železnic«, »častno zagotoviti italijanski obstoj«, bi morali imeti v rezervi še novo divizijo, dopolniti bi bilo treba druge divizije in grupo graničarjev, vrniti »Macerati« njene čete in prav tako črnim srjajcem. In kar je najvažnejše, »ukiniti bi bilo treba administrativne omejitve glede oborožitve in opreme MVAC«. Zato se je odločil, da za »čas bojev oboroži MVAC z lahkim in težkim avtomatskim orožjem«. S tem bi sicer tvegali, toda MVAC »je prelila svojo kri... saj je vsa usmerjena v to, da ob naklonjenosti ljudstva pobije komunizem«. Tisti Robotti, ki je iz italijanskega šovinizma in vojaške nadutosti imel še 25. maja 1942 pomisleke proti BEGA-oddelkom,²⁸⁴ tako da so se mu ti tako rekoč sami vsilili na pritisk klerikalnih slovenskih veljakov — o tem zve bralec več iz Sajatove knjige »Belogardizem« —, je po 6 mesecih, po tej »zmagoviti ofenzivi« videl edino stvarno rešitev položaja v boljši oborožitvi MVAC-oddelkov. Na to odločitev Robottija, ki ni bil preveč samostojen, je gotovo vplival tudi Roatta, poveljnik II. armade, ki je v svojih operativnih napotkih za jesen in zimo (24. 8. 1942) poudaril, da je treba MVAC dati večji razmah, ker so pokazali precejšnje uspehe.²⁸⁵ Roatta je hotel imeti nekaj podobnega, kar so predstavljale četniške enote v Bosni in Dalmaciji.

²⁸³ Arhiv XI. a. z., fasc. 665/2.

²⁸⁴ Zbornik dokumentov NOV, VI/2, št. 187, str. 476, dopis 25. 5. 1942.

²⁸⁵ XI. a. z., fasc. 665/I; II. armada 24. 8. 1942.

Robotti je sprejel še drugo odločitev, »dostojno« prvi. Ko namreč piše, da se partizani gibljejo v conah, ki so precej »obljudene in bogate, niso pa nadzorovane« po italijanskih četah (omenja cono Metlike, Novega mesta in zahodne predele od Črnomlja), pravi, da »ne bo okleval požgati vasi, kjer ljudstvo soglaša« s partizani.

Na protislovje Robotti ni preveč pazil: zgoraj je govoril o ljudstvu, ki je naklonjeno MVAC, tu pa o ljudstvu, ki je vzajemno s partizani. V tem času Robotti spet pretresa možnost partizanskega upora v Ljubljani in njeno obrambo. Nikjer se ni čutil več varnega ne v Ljubljani ne v Novem mestu ne v Metliki ne v Črnomlju.

Zaključna sodba o italijanskem okupatorju in njegovih načrtih se nam sama ponudi. S proglasitvijo dučejevega dekreta 19. januarja 1942 je zavladalo v Sloveniji izredno stanje, ko je vojska prevzela obrambo javnega reda ob upiranju visokega komisarja, ki je hotel sam obvarovati javni red s policijskimi silami. Narodnoosvobodilna vojna je zmešala načrte enega in drugega, prišlo je do III sovražne ofenzive, s katero je Grazioli sprejel mnenje vojske, da je treba partizane iztrebiti, Slovence internirati, in če ne takoj, vsaj po vojni množično preseliti. Grazioli in Robotti sta se tako znašla z roko v roki, oba zelo svesta si svojega položaja, vendar le za kratek čas. Ko je moral Robotti priznati, da njegova ofenziva ni niti od daleč zatrla partizanstva, marveč da se je še okrepilo in naraslo, sta stala on in Grazioli ob izgubi lastnega ugleda med fašisti samimi pred novim, težjim položajem.

V tem položaju je bil Robotti imenovan za poveljnika II. armade na Sušaku. General M. Roatta je moral na pritisk Nemcev zapustiti svoje mesto, češ da je preveč ščitil četnike in sodeloval z njimi.

O tem govore mnoge povojne publikacije. Roatta je sodeloval pri organizaciji četnikov, skrbel za njihovo oborožitev in prehrano, se jih posluževal pri akcijah v Dalmaciji in v Bosni. Zmagovitim Nemcem leta 1942, ko so še prodirali proti Stalingradu in Egiptu, to ni šlo v račun. Toda po porazih leta 1942 in v zimi 1942-43, še bolj pa po izločenju Italije iz vojne, so sami iskali sodelovanje s četniki.

M. Robottija, zagrizenega sovražnika slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja in vsega, kar je slovensko, kot vojaka niti njegovi sovrstniki niso preveč cenili. General Zanussi iz štaba II. armade pravi,²⁸⁶ da bi bil »dober, morda celo zelo dober poveljnik divizij«, nikakor pa ne korpusa, kaj šele armade. Zato so pa moža, ki je bil odgovoren za toliko požigov, internacij in aretacij, za toliko nedolžne slovenske krvi, ob slovesu pozdravljali in poveličevali škof Rožman in ljubljanski župan general Rupnik. Ta se mu je 14. decembra zahvalil za »njegovo požrtvovalno delo in delo njegovih čet za pomiritev province, za odrešitev slovenskega ljudstva iz krempljev komunizma«.²⁸⁷

Prav ta dan in še naslednji (14. in 15. decembra 1942) so partizani pred vrati Ljubljane dvakrat napadli Grosuplje.²⁸⁸ To je bila »pomiritev« province!

²⁸⁶ Zanussi, *La catastrofe d'Italia I. c.*, str. 285.

²⁸⁷ *XI. a. z.*, fasc. 658/V, 14. decembra 1942.

²⁸⁸ VK, fasc. 1a/IV/4.

22. Gastone Gambara, novi poveljnik XI. armadnega zbora in njegovi načrti

Naslednik generala Robottija je bil general Gastone Gambara, kateremu je fašizem štel v dobro marsikatero misijo izrazito političnega pomena. Ko je fašistična Italija uspela uveljaviti svoj vpliv v Albaniji, je bil Gambara kot svetovalec kralja Zoguja organizator njegove vojske. Bil je tesno povezan z zunanjim ministrom Ciano, zato ga za časa španske revolucije najdemo kot poveljnika italijanskih fašističnih sil »prostovoljcev«, ki so se borili za Francovo zmago. Po tej zmagi je postal Gambara velik fašistični junak, ki je imel v italijanski armadi vplivna mesta. V afriških operacijah 1941 in 1942 je bil ob strani maršala Rommela, od koder pa je bil v začetku aprila 1942 odpoklican, češ da proti nemškemu maršalu ni dovolj branil navodil in ukazov italijanskega vrhovnega poveljstva. Zato so mu naprtili preiskavo. Ciano je bil mnenja, da je bil žrtev Cavallerovih intrig.²⁸⁹ Španski junak Gambara se v preiskavi najbrže ni preveč dobro odrezal, moral bi postati poveljnik korpusa na Južnem Tirolskem. S fašistično ponižnostjo je sprejel udarec in Mussoliniju izjavil, da »je bil in mu ostane vedno kar najbolj vdan«.²⁹⁰ Nove spremembe na položajih so ga pripeljale v Ljubljano za komandanta XI. armadnega zbora, na izrazito politično mesto.

Gambara je prinesel s seboj nadutost pristnega fašističnega generala, vendar tudi izkušnje španske državljanske vojne, kjer je spoznal španske partizane in njihovo taktiko, za katero general Robotti ni imel pravega razumevanja.

Dokaz nadutosti je njegova okrožnica 1. januarja 1943, v kateri pravi: »Pred štirinajstimi dnevi sem prevzel poveljstvo ... Naloga, ki mi jo je poveril Rim in poudarjal Sušak (poveljstvo II. armade, I. J.), je: uničiti korenine partizanstva, pomiriti Slovenijo.« V nadaljevanju je navedel, da ima vojska v Sloveniji 167 garnizonov. »Kam naj se zateče ubogi partizan? Umljivo, samo v nebesa. Dobro, naloga dobrega boga je torej, da mu osreči dušo, naša pa. da ga pošljemo v nebo.«

Nato je povedal vojski še, da bo radodaren z nagradami, z dopusti in z denarjem, da se bodo lahko razveselili, če bodo junaški. Besede so bile namenjene predvsem oficirjem.²⁹¹

Zelo hitro je hotel rešiti drugo nalogo, ustanoviti v XI. armadnem zboru nekatere protipartizanske oddelke, ki naj bi se borili po načelih gverile. Računal je kar s štirimi bataljoni, zdi se pa, da sta bila v formaciji le dva, 2. in 3. bataljon pri diviziji alpskih lovcev.²⁹² Kolika je bila njihova udeležba pri raznih bojih in s kakšnim uspehom so vanje posegali, bi pokazale šele posebne raziskave.

Da v splošnem Gambara ni bil zadovoljen, nam pove njegova okrožnica oficirjem 20. januarja 1943. Priznal je aktivnost XI. armadnega zbora, toda »kakšni so uspehi? Gospodje ... majhni. Kljub našim pohodom in naši živčni dejavnosti partizan nadaljuje s svojim korakanjem po mili volji naravnost

²⁸⁹ Cavallero, Diario l. c., zapisek pod 9. 4. 1942. Ciano, Diario l. c., zapisek pod 8. 4. 1942.

²⁹⁰ Cavallero, Diario l. c. Tu je pismo Gambaru Mussoliniju z dne 9. 10. 1942.

²⁹¹ XI. a. z., fasc. 680/60 XI. a. z., 1. 1. 1943 Precitazioni varie 1.

²⁹² XI. a. z., fasc. 682/1/7-8; dopis 19. 1. 1943, št. 02/106.

in okrog; mobilizira, zbira blago, napada, kadar in kakor ga trkne in... se umakne, kadar spozna, bolje zasluti, da bi v rednem spopadu odnesel kratko. Zalostno...».²⁹³

To so bili komaj začetki spoznanja, najhujše je šele prihajalo. Konec januarja in v začetku februarja 1943 je italijansko vojsko zadel močan udarec, ko so naše narodnoosvobodilne brigade udarile v Vivodino, v hrbet IV. sovražni ofenzivi: med Metliko in Krašiči so razbile italijansko kolono divizije Isonzo; sredi februarja je padla postojanka Pleterje, sredi marca se je začela naša ofenziva v Suho krajino. Sledili so boji pri Ribnici in velika zmaga v Jelevnem žlebu (26. marca 1943), kjer je bil popolnoma uničen bataljon divizije Macerata. Vsi ti italijanski porazi so Gambari vzeli upanje na izkoreninjenje partizanstva v Sloveniji, zlasti še, ko je po nastanku novih primorskih brigad in prve gorenjske brigade naša vojska prerasla v dve diviziji (XIV. in XV. divizija).

Pri vsem tem pa italijanska vojaška oblast svojega postopanja v boju proti partizanom ni prav nič spremenila. Nekatere spremembe so bile znak italijanske previdnosti glede na novi svetovni in slovenski položaj. Tako je npr. izšlo navodilo divizije Isonzo vojaškim enotam, ki je bilo najbrž dano na migljaj od zgoraj, naj ne poročajo več o ujetih partizanih, da so bili ustreljeni (passato per le armi), marveč, da so padli. Poveljstvo XI. armadnega zbora pa je še 27. maja²⁹⁴ poudarjalo, da je treba v Sloveniji vse ujetnike ustreliti in sicer po zaslišanju v teku 24 ur. Le za tiste, ki bi se predali izven boja, če niso bili dalj časa partizani, je poveljstvo II. armade 2. maja 1943 dovolilo, da jim poklonijo življenje. Zamenjavo partizanskih z italijanskimi ujetniki je Robotti označil še 23. avgusta 1942 kot izjemo tega pravila.²⁹⁵ Gambarara pa je tudi še po padcu fašizma 3. avgusta 1943 poudaril, »da hišo, iz katere so streljali, lahko uničijo«. Vendar pa v splošnem boju ne smejo uničevati, »če ni z gotovostjo ugotovljeno, da gre za premoženje partizanov«.²⁹⁶

Italijanske vojaške sile XI. armadnega zbora so 1. maja 1943 štejele 4 divizije (Isonzo, Cacciatori, Macerata in Lombardia, ki je imela večino svojih enot na Hrvaškem) in dve grupi (grupa graničarjev XI. armadnega zbora in grupa črnih srajc »XXI. aprile«); v celoti je bilo navzočih 53.038 vojakov in 2396 oficirjev; poleg tega je bilo 10.725 vojakov in 925 oficirjev na dopustu. Ko je bila 8. maja 1943 odpoklicana divizija Macerata, je še vedno ostalo 47.733 mož in 2224 oficirjev ter 7873 mož in 297 oficirjev na dopustu.²⁹⁷ To so bile ogromne sile, pri čemer niso še bile vštete policijske enote. Te ogromne sile so vezala narodnoosvobodilna borba v Sloveniji in jih odtegovala frontam ter s tem lajšala položaj zaveznikov in pomenila velik delež v skupnem anti-fašističnem boju. Te ogromne sile so bile namenjene le Ljubljanski pokrajini (Ljubljani, Dolenjski in Notranjski), to je delu Slovenije. In vendar italijanski okupator položaja ni obvladal.

8. avgusta je Gambarara tožil II. armadi, da je moral oddati nekatere oddelke, ker je položaj težak in sta dva bataljona divizije Lombardia in eden divizije Isonzo zaposleni s čuvanjem hrvaške meje, ki so jo zadnje mesece

²⁹³ XI. a. z., fasc. 680/60, 20. 1. 1943.

²⁹⁴ XI. a. z., fasc. 681/1/4, dopis 27. 5. 1943/02/2493.

²⁹⁵ XI. a. z., fasc. 680.

²⁹⁶ XI. a. z., fasc. 681/1/4, 5. 8. 1943.

²⁹⁷ XI. a. z., fasc. 680/IV.

utrjevali. Tožil je nad dotokom hrvatskih enot v Slovenijo, ki ga v resnici v tem času ni bilo; omenil je, da »zboljšanje oborožitve in napadalnega duha partizanskih čet v splošnem« zahteva trajno operativno dejavnost.²⁹⁸ Enote NOV in POS so bile v stalni ofenzivi.

Končno je fašizem doživel polom. Dne 25. julija 1943 je duce Mussolini v Rimu izgubil oblast. Italija je pospešeno šla k porazu. Predsednik nove rimske vlade je postal maršal Badoglio.

Prav ob Mussolinijevem padcu so naše sile napadle belogardistično postojanko Žužemberk (24. do 28. julija 1943). Položaj pa se z italijanske strani po padcu fašizma ni še nič spremenil in nič izboljšal, nasprotno, za Slovence se je celo poostril, vsaj glede vojaških in policijskih ukrepov. Ljubljanska pokrajina je bila od 26. julija 1943 retroaktivno razglášena za operacijsko cono, nastopilo je vojno stanje.²⁹⁹ Tako je general Gambara prevzel ne samo obrambo javnega reda, temveč tudi varstvo. Vojska je postala absolutni gospodar. 27. julija 1943 je izšla naredba generala Gambare, tokrat že v »Službenem listu« Ljubljanske pokrajine,³⁰⁰ s katero je prepovedal zbiranje več kot treh oseb in zborovanja in manifestacije celo v zaprtih prostorih (št. 2 naredbe). Policijska ura se je zopet podaljšala od 21.30 do 5. ure s poostritvijo, da so vsa dovoljenja za gibanje razveljavljena (št. 1). Vsa poslopja so morala imeti vhode odprte (št. 6). Delno je naredbo omilil 10. avgusta³⁰¹ s tem, da je bilo dovoljeno zbiranje vsaj treh oseb in so hiše morale ostati odprte le čez dan. Kljub tem policijskim odlokom, kljub vojski, ki je korakala po ljubljanskih ulicah, je prišlo do množičnih demonstracij v Ljubljani, ki so zahtevale izpust aretirancev in internirancev.

Medtem ko je maršal Badoglio pripravljala in nato začel pogajanja z zavezniki, je na ukaz italijanskega Vrhovnega poveljstva (načelnik je postal general Ambrosio, ki je bil leta 1941 in 1942 poveljnik II. armade s sedežem na Sušaku), razposlal poveljnik II. armade general Robotti 31. avgusta 1943 (št. 13.000 tajno s priloženim zemljevidom) svojim enotam načrt o umiku na staro italijansko-jugoslovansko mejo. Načrt je predvideval bodisi pritisk partizanov ali pritisk »kakšnega sovražnika« (to je Nemcev — I. J.). V vsakem primeru bi bil umik postopen (točka II/2). Načrt je predvideval štiri zaporedne črte: prvo Zdenščina—Karlovac—Ogulin—Brod—Reka, drugo na Gornjih in na Kolpi, tretjo vzhodno od Ljubljane—Ribnica—Kočevje, četrto pa na stari meji (točka III), ki so jo pričeli ponovno utrjevati, zlasti na Hrušici. Dela so bila poverjena XXIV. armadnemu zboru v Vidmu; zato pa je bil ustanovljen že 1. julija 1943 v Logatcu poseben urad, ki je poleg drugega materiala v Ljubljanski pokrajini iskal zlasti les.³⁰²

Iz Churchillovih spominov vzemo, da je Mussolini spomladi 1943 odbil predlog načelnika Glavnega štaba Ambrosia, da bi odpoklical italijanske divizije z Balkana,³⁰³ kar potrjujejo povojne italijanske publikacije. Kot je razvidno iz citiranih dokumentov, je še Mussolini dovolil utrjevanje stare

²⁹⁸ XI. a. z., fasc. 680/IV, 8. 8. 1943.

²⁹⁹ Fasc. Genio 892/1/2, brzojav Vrhovnega poveljstva 6. 8. 1943, št. 1359; SL, 18. 8. 1943/60.

³⁰⁰ SL, 28. 7. 1943/60, naredba 27. 7. 1943.

³⁰¹ SL, 11. 8. 1943/64, naredba 10. 8. 1943.

³⁰² XI. a. z., fasc. 680.

³⁰³ W. Churchill, L'Élan se referme, tom V/1, Paris 1952, str. 40.

italijansko-jugoslovanske meje. Umik italijanskih divizij z Balkana je Ambrosio po padcu fašizma predlagal tudi Nemcem na sestanku v Trbižu, česar pa ti niso sprejeli.³⁰⁴

Položaj je postal kritičen v drugi polovici avgusta 1943. Maršal Rommel, poveljnik armadne grupe C s sedežem v Münchenu, je po Hitlerjevem ukazu začel podvzemanj varnostne mere proti Italiji. Tako je iz Gorenjske vkorakala, kljub protestom iz Rima, 71. nemška divizija in začela počasi zasedati železniške proge Ljubljana—Postojna—Trst in Podbrdo—Gorica—Trst.³⁰⁵

General Gambaro, kot poveljnik XI. armadnega zbora, se sploh ni upiral. Poveljnik XXXV. armadnega zbora na Južnem Tirolskem je vsaj protestiral.³⁰⁶ Iz ohranjenih dokumentov XI. armadnega zbora je razvidno, da je Gambaro v vsem popuščal: 27. avgusta je neki nemški oddelek, vojna pošta 56709 A, zahteval posebno telefonsko zvezo Ljubljana—Vrhnika, zaklonišče za nemško tehniško centralo na pošti v Ljubljani, zvezo te centrale z italijansko centralo in je vse dobil. 29. avgusta je načelnik štaba XI. armadnega zbora sporočil Nemcem dnevna gesla za dobo od 29. avgusta do 10. septembra 1943, tako da so se Nemci lahko mirno gibali vsepovsod.³⁰⁷ Kakšen pomen je še imel načrt o oboroženem umiku na staro mejo? Morda obrambo stare meje?

Rim in vojaške oblasti z maršalom Badogliom so imele zelo velik strah pred ljudskimi množicami, pred komunizmom. General Roatta, ki je med tem postal načelnik Glavnega štaba suhozemne vojske, je pokazal svojo krvočno dušo tudi proti italijanskemu ljudstvu z brzozjavom 27. julija,³⁰⁸ s katerim je ukazal četam streljati, streljati »tudi z minometi«, »brez obvestila« na množice ob vsakem njenem premikanju: »Ne v zrak, temveč tako, kakor proti sovražnim četam«. 4. avgusta je bilo razglašeno vojno stanje za vso Italijo.³⁰⁹

V italijanski vojski sami so postrili kontrolo in preganjanje komunistov od 4. junija 1943 dalje. O tem govori nekaj okrožnic.³¹⁰ Njihovo veliko število v arhivih pa nam priča, da so nekatere pošiljali tudi v bataljone in celo v čete. V resnici je bila komunistična dejavnost med vojaki šibka, komunisti niso imeli organizacij v vojski, vsaj v Sloveniji ne. Poročila vojnih karabinjerjev govore, da se je tu in tam pojavil kakšen glas o Stalinu, da so tu in tam zapeli »Bandiera rossa«, kar naj bi bili znaki nezadovoljstva vojakov, ki so se še do zadnjega borili proti komunistom-partizanom. Da bi vojake preusmerjali, da bi bili pripravljeni v primeru spopada z Nemci, o tem ni bilo sledu. Nasprotno, karabinjerska poročila XI. armadnemu zboru nam odkrito povedo, da bi bilo to nemogoče. Italijanskim vojakom so do leta 1943 vse preveč govorili o »zmagovitem zavezniku«, ki ga ni mogoče poraziti, zato so jim vzeli vsako voljo do odpora.³¹¹

Stanje v italijanski armadi je treba kritično presojsati. Povojna literatura italijanske rezistence in italijanskega partizanstva krivi predvsem oficirski

³⁰⁴ Prav tam, str. 97.

³⁰⁵ Zanussi, l. c., II, str. 79.

³⁰⁶ Zanussi, l. c., II, str. 47.

³⁰⁷ XI. a. z., fasc. 680/I/9.

³⁰⁸ Arhiv karabinjerjev Grahovo, fasc. 1008, okrožnica Roatte 27. 7. 1945, št. 15978.

³⁰⁹ SL, 28. 8. 1943/69. Zakon — ukaz 4. 8. 1943.

³¹⁰ XI. a. z., fasc. 680/1, okrožnica 4. 6., 16. 7., 3. 9. 1945.

³¹¹ Arhiv karab., fasc. 224, Seg. 7-6; poročilo o morali čet.

kader, da je v veliki večini podlegel fašizmu, mu zvesto služil in po padcu tega popolnoma odpovedal. Oficirji-antifašisti so bili izjeme.

Preprosti italijanski vojak, ki v preteklosti ni Italiji na bojnih poljih prinašal zmag, je fašizmu podlegel, dokler je bil na površju in podjarmljen s svojim redom. Po 1942. letu se začne med vojaki prelom. Tudi politično nerazgledan italijanski vojak zgubi vero v svoje komandante. Ob razsulu vojske leta 1943 mu gre le za to, da čimprej zapusti »tujco« zemljo, da pride »domov«. Tam so se pa mnogi znašli in vstopili v antifašistične vrste, za obrambo svojega doma in domovine pred prejšnjim zaveznikom in novim sovražnikom — nemškim nacizmom.

Načelnik vrhovnega poveljstva, general Ambrosio, in načelnik Glavnega štaba suhozemne vojske general Roatta, ki sta se oba proslavila kot poveljnika II. armade v Sloveniji in Dalmaciji: prvi po svoji krvavi okrožnici proti partizanom leta 1941, drugi pa po še bolj krvavi okrožnici 3.C in kot pobudnik množične izselitve Slovencev, sta pričakovala, da bo špoad z Nemci neizbežen in izdelovala temu primerne načrte. Ni šlo le za načrt o umiku na staro mejo, menili so, da bi se morale v Slovenskem Primorju postaviti v bran proti Nemcem nekatere divizije VIII. armade, ki so bile na Goriškem, Tržaškem in v Vidmu (tri divizije: Torino, Sforzesca in Julia), obenem z enotami II. armade. Poveljnik naj bi ne bil Mario Robotti, poveljnik II. armade, temveč »pogumni, odločni mož, brez vseh pomislekov«, to je Gambara, ki je bil klican v Rim (5. do 8. septembra 1943). To nalogo je Gambara tudi sprejel, a se ni pravočasno vrnil v Ljubljansko pokrajino. Dogodki so ga prehiteli, prišel je le do Sušaka, ugotovil splošen propad, se predal Nemcem in sprejel mesto v novi Mussolinijevi republikanski armadi.

Kot poseben razlog, da so Gambari poverili to nalogo, omenja že večkrat imenovani general Zanussi v svoji knjigi dejstvo, ki je prešlo v mnoge italijanske povojne vire, da je imel Gambara zvezo s »partizani«. ³¹² V resnici je šlo za četnike majorja Novaka (o tem več Saje, Belogardizem); preko Novaka je bil povezan še s padalsko ekipo angleške obveščevalne službe, ki je prišla iz Egipta. Tako naj bi Gambara imel celo zvezo z zahodnimi zavezniki. Toda zahod je vedel, da je Gastone Gambara kot politični, fašistični general vodil črne srajce ob strani Franca proti rdeči Španiji.

Kratkovidnost višjih rimskih vojaških krogov se je tu pokazala še posebno v vsem svojem protislovju. Gambara, ki je bil oktobra 1942 naklonjen Nemcem, naj bi ustavil Nemce, da ne vdero v Italijo. Povezal naj bi se s partizani, katere je hotel z Novakovimi belogardisti izkoreniniti in poklati. S slovenskimi partizani naj bi branil staro mejo, to se pravi tudi Slovensko Primorje, da bi ostalo še nadalje v krempljih italijanskega imperializma, kar je bil očiten nesmisel. Italijanskih generalov Badoglio in Ambrosia zaradi njihove politične »globokoumnosti« res ni mogoče občudovati.

V tem primeru je bila Wellsova ugotovitev v njegovem delu »Svetovna zgodovina«, da so generali slabi politiki, pravilna.

General Roatta je ostal na svojem mestu še potem, ko so zahodni zavezniki zasedli Južno Italijo. Šele na pritisk nove Jugoslavije, ki ga je zahtevala kot vojnega zločinca, je bil odstavljen in zaprt. Posrečilo pa se mu je pobegniti in je »izginil«. Po vojni je mogel kljub obtožnici izdati v Italiji svojo že ome-

³¹² Zanussi, I. c., II., str. 142—146, 235—237.

njeno knjigo »Osem milijonov bajonetov«. Najbrž sta tako on kot Robotti prejela isto »plačilo« kot general Gambaro, o katerem je znano, da uživa generalsko pokojnino italijanske republikanske vlade.

Gambaro, ki je v bojih v Španiji proti mednarodnim brigadam bolj spoznal partizansko taktiko, kot katerikoli drugi italijanski general, je moral priznati borbenost in pogum slovenskih partizanov. V zgled jih je postavljajal celo svojim oficirjem. Tako pravi v strogo tajni okrožnici, ki je njegova zadnja, dne 3. septembra 1943 (treba je upoštevati kot vedno njegov nabuhli fašistični stil, ki nima čuta za malega človeka): »Tako se partizan, sveto tepen pri Ribnici, zbere pri Novem mestu, zopet napada pri Metliki in tako se zgodi, da mi, močnejši po silah, bolje oboroženi in vedno tudi modrejši po dozdevni modrosti, končamo poraženi po svojih lastnih zmagovitih akcijah, kar je jasno kot beli dan.« Nato sledi ostra kritika, polna ironije do italijanskega oficirskega zbora: »Sprašujem se, sprašujem vas, ali je vredno, da proti vulgarnemu Dakiju, Rajku, Klanjščku in kateremukoli nesrečnemu Toniju, ki je še včeraj kopal in tolkel s kladivom po nakovalu, pošiljamo toliko oficirjev, ki so trgali hlače po šolskih klopeh vojnih šol in številnih vojnih tečajih...« »Ne! Bolje, da sledimo partizanskemu zgledu in na čelo bataljonov postavimo kateregakoli korajžnega kaplarja...«

S tem je pač najlepše priznal svoj poraz v »italijanski Sloveniji«.

23. Okupatorska civilna oblast v letu 1943

Visoki komisar Grazioli je moral potem, ko se je znašel z roko v roki z vojaško oblastjo v vprašanju preselitve Slovencev po fašistični zmagi, kmalu spoznati, da je ta načrt zidan na pesku. Dogodki na svetovnih bojiščih, težki udarci slovenske narodnoosvobodilne vojske po belogardističnih postojankah pozimi 1942/43 so njemu, kot vsakemu Italijanu, omajali vero v fašistično zmago.

Nič čudnega, da je zopet obnovil pokrajinski sosvet,³¹³ ki ga ni sklical od novembra 1941; poleg strogo belega župana Rupnika in predstavnikov novih fašističnih korporativnih in sindikalnih organizacij, je imenoval vsaj dva člana, ki nista popolnoma spadala v družbo kolaboracionistov. V načrtu je imel tako zopet širše sodelovanje Slovencev, do katerega pa ni več prišlo: novi pokrajinski sosvet se sploh ni sestal. Tudi ne vemo, kaj mu je nameraval predložiti v razpravo. Asimilacije Slovencev najbrž ne.³¹⁴

2. maja 1943, ob drugi obletnici aneksije Ljubljanske pokrajine, je Grazioli podal nekak obračun svojega dela v govoru, ki ga je imel ob tej priložnosti. Mož, ki je avgusta 1942 izdelal nov program svojega dela o italijanizaciji in izselitvi, je hinavsko ugotovil, da je »ustanovitev Ljubljanske pokrajine... prinesla slovenskemu prebivalstvu možnost širokega življenjskega razmaha ter plodonosno bodočnost, spoštuječ pri tem njegovo kulturo, jezik, navade, običaje...«.

V nadaljnjem je povedal, kaj vse je »slovensko prebivalstvo« sprejelo v prehrani iz Italije do 30. aprila 1943: 511.234 stotov razne moke, testenin in

³¹³ VK, fasc. 1a/II/26, glej dopisa 29. 4. 1945 in 5. 5. 1945.

³¹⁴ SL, 12. 6. 1943/47.

riža, 34.025 stotov krompirja itd., da omenimo le najvažnejše. »Pri prehrani niso delali razlike med slovenskimi in italijanskimi državljani«.

Govoril je o tem, da so potrošili v korist pokrajine 114,650.000 lir, od tega za ceste 19,877.914 in za železnice 51,600.000 lir; da so ceste in železnice služile predvsem vojski, tega ni povedal. 6,423.000 lir je ostalo za vodovode, kopališča in vodne naprave, kolikor ni bilo to napravljeno prav zaradi vojske. 4,900.000 lir so dobile univerza, bolnišnica, Moderna in Umetnostna (to je Narodna galerija).³¹⁵

Je potrebna razlaga k temu Graziolijevemu poročilu? Da ni delal iz ljubezni do našega ljudstva, katerega je že obsodil na izselitev z njegove zemlje po zmagoviti vojni, je jasno! Če je trošil denar v okupirani Ljubljanski pokrajini, je trosil denar ljudstva, ki je plačevalo davke tudi italijanskemu okupatorju. Toda to še ni vse: važna je Graziolijeva taktika, ki jo zasledimo odkrito in prikrito v vseh njegovih poročilih in ta je tipično fašistična, pri njem pa tudi osebna: Hotel je pridobiti slovenske meščanske vodilne kroge, pridobiti si slovensko inteligenco, češ, poglejte, koliko sem vam dal.

Poročila fašistične stranke so večkrat očitala veliko radodarnost visokemu komisarju,³¹⁶ »ki je hotel preko trebuha priti do vesti Slovencev« (1. junija 1942). Površna analiza — temeljitejša ni mogoča zaradi pomanjkanja dokumentov — pokaže, kako je ta očitek, deloma rojen iz strankarskih in osebnih italijanskih trenj, neutemeljen. Nastal je iz fašistične miselnosti, ki je sodila, da bi morali takoj po okupaciji začeti s preseljevanjem in zatiranjem Slovencev, kot so to delali Nemci.

Še bolje pa spoznamo italijansko »radodarnost«, ko iz obračuna italijanske vojske³¹⁷ spoznamo, da je prezimovanje za italijansko vojsko — nove barake, popravilo starih vojašnic, adaptacija poslopij za vojašnice — samo za zimo 1941/42 stalo skoraj 82 milijonov lir (točno: 81,813.000). Do kolikšnih vsot bi šele prišli, če bi Italijani utegnili dati obračun za leto 1942/43, ko so gradili utrdbe ob mejah, železnicah in cestah; utrjevali so vse svoje garnizone in gradili obrambni pas Ljubljane. Koliko sto in sto milijonov je požrla okupacijska politika? Vse osnovne surovine: les, opeka, cement, apno in vse zaloge železa so šle na račun našega narodnega dohodka, pobrali so jih na naši zemlji, da sploh ne govorimo o škodi, ki jo je fašistična okrutnost napravila nad slovenskim ljudstvom in njegovimi mesti, trgi in vasicami.

O ostalem se Grazioli v svoji slavnostni govoranci ni mogel pohvaliti. Od fašističnih organizacij omenja le GILL, ki je imela 7000 članov, prisiljeno včlanjenih zaradi telovadbe, in organizacijo univerzitetnih študentov s 400 člani. O Dopolavoru in o organizaciji kmečkih žena ni dajal podatkov, ker sta bili maloštevilni.

15. junija 1943 je Grazioli zapustil mesto visokega komisarja Ljubljanske province; 28. junija ga je zamenjal Giuseppe Lombrossa, upokojeni general, ki je dotlej vodil v Mussolinijevi vladi podtajništvo za notranje preseljevanje.³¹⁸ Mogoče je smrtno ranjeni fašizem še vedno sanjal o preselitvi Slo-

³¹⁵ »Slovenec«, 5. maja 1943; »Jutro«, 5. maja 1943; glej še Posebno poročilo v arhivu VK, fasc. 1a/II.

³¹⁶ Tiskovni urad, fasc. 30. Poročila: maj 1942; 1. junij 1942; Ljubljanska pokrajina, julija 1942.

³¹⁷ XI. a. z., fasc. 934. Poročilo 30. 9. 1942 in 30. 3. 1942.

³¹⁸ »Internacije«, Ljubljana 1946, str. 51.

vencev in zato poslal tega moža, specialista preseljevanj, za poglavarja Ljubljanske pokrajine. Lombrassa je prevzel tudi posle pokrajinskega tajnika fašistične stranke, s čimer je hotel preprečiti prejšnja trenja med komisarjem in stranko; Rim pa je najbrž pričakoval, da bo kot bivši general laže shajal s poveljnikom XI. armadnega zbora generalom Gambaro.

Iz poročila 7. julija 1943³¹⁹ je razvidno, da je bil Gambaro zelo oprezen; poveljstvu II. armade je sporočil, da nima namena visokemu komisarju popolnoma prepustiti civilne policije, s katero je imel pravico razpolagati, dokler ne bo »začetno sodelovanje postalo stalno«. Civilne karabinjerje, finančno stražo in obmejno milico pa je vnaprej izključil, da ne bi prišla pod civilno oblast, ker so »njih oddelki edini garnizoni malih krajev, ki jih zaseda le še MVAC« (prav tam). Po proglačitvi vojnega stanja je ta problem odpadel, Gambaro je tako ostal absolutni gospodar položaja, skrbeti je moral za javno varnost sploh.

Položaja pa nista imela več v rokah ne general Gambaro ne visoki komisar. Padeč fašizma je pokazal, kako šibka je bila moč italijanskih vojaških in civilnih oblasti na slovenski zemlji po številnih porazih in po odporu vsega zdravega slovenskega ljudstva. V tem času je Badoglijeva vlada zamenjala Lombrasso; njegovega naslednika pa so Nemci kot badoglijevca pognali iz Ljubljane.

Italijanska kvestura v Ljubljani je množične manifestacije ljubljanskih žena 1. avgusta 1943, kljub vsem vojaškim prepovedim zbiranja, beležila še precej objektivno; mislila pa je, da so italijanske oblasti dokazale, da »so zmožne obvladati položaj«, saj je poročala za 3. avgust o »ljubljskih OF odborih«, ki so v pripravljenosti, 12. avgusta o številnih pozivih angleškega majorja Jonesa, zveznega oficirja pri Glavnem štabu Slovenije, italijanskim oficirjem in vojakom, da prenehajo z bojem; o proglašenju CK KPS beli in plavi gardi (16. avgusta) in zopet o OF letakih (22. avgusta), ki so se pojavljali na številnih mestnih ulicah.

Omenjala je tudi nove množične manifestacije v Ljubljani 25. avgusta, ko je sovjetska vojska osvobodila Harkov in 29. avgusta na pokopališču naših žrtev: pri prvi so aretirali 60 oseb, pri drugi 22.³²⁰

Zdi se pa, da vsi ti dogodki italijanskim oblastem niso dali slutiti, da se njihov konec naglo bliža. Kapitulacija Italije, pri kateri je imela naša NOV in POJ veliko zaslug, ker je nad dve leti tolkla italijanske sile, je prišla tako naglo, kakor napad na Jugoslavijo in z njim okupacija naše zemlje. Kakor so italijanski okupatorji naglo prišli, tako so naglo odšli, le s to razliko, da so odhajali brez vihrajočih zastav, brez godbe, brez orožja.

EPILOG

Ta kratek pregled, napisan že pred petimi leti in sedaj ponovno pregledan po dokumentih italijanskih okupatorskih arhivov in izpopolnjen, hoče ob italijanskih dokumentih pokazati, *kakšne cilje je zasledoval italijanski okupator in kakšnih sredstev se je posluževal pri okupaciji ob pojavu narodno-osvobodilnega gibanja*. Dalo bi se še marsikaj zapisati, vendar šodim, da je

³¹⁹ XI. a. z., fasc. 680/VIII. Poročilo 7. 7. 1943.

³²⁰ Glej arhive kvesture.

glavna smer s tem podana. Pripominjam, da sem namenoma le malo pripovedoval o domačih kvizlingih-belogardistih, ker govori o tem knjiga Fr. Sajeta »Belogardizem«.

Slovenski pregovor pravi, da čas ozdravi vse rane. Ali so rane italijanske okupacije že popolnoma ozdravljene? Tega si ne bi upal trditi.

Podatki, ki so tu zbrani, omogočajo spoznavanje politike imperialističnih okupatorjev in kolonizatorjev. Menim, da zaključki pričujočega članka nimajo pomena samo za nas, Slovence. Grenke izkušnje opozarjajo vse svobodoljubne narode.

Zaključki in opozorila veljajo tudi za italijanski narod, našega soseda, in sicer tembolj, ker je Italija po kapitulaciji leta 1943 sama prišla pod okupacijo nemških nacistov. Italija je sama poskusila, kaj je sovražna okupacija in se je sama dvignila v boj proti nemškemu nasilju, zlasti v zgornji Italiji. Borci italijanske rezistence, kot so se imenovali italijanski partizani, so postali sobojevniki narodnoosvobodilne vojne narodov Jugoslavije. Naša NOB je postala zgled italijanski rezistenci, kar sta priznala tudi člana italijanskega glavnega poveljstva Ferruccio Parri in Luigi Longo.³²¹ Italijanska rezistenca se je svoje partizanske taktike učila celo ob študijah, ki jih je Glavni štab italijanske vojske napravil ob svojih izkušnjah, ko se je boril proti NOB.³²²

V Dalmaciji in Bosni so ostanki italijanskih divizij Taurinense in Venezia prešli kot divizija Garibaldi med naše zaveznike, borili so se ob naši strani proti skupnemu sovražniku. Težko je reči, koliko je italijanskih vojakov, ki so se umaknili iz Slovenije, prešlo v vrste italijanskih partizanov. Vemo pa vsaj za nekatere višje oficirje, ki so postali voditelji odpora; pri tem so koristno uporabili izkušnje z našimi partizani. General Cerutti, poveljnik infanterije divizije Isonzo, nahajajoče se ves čas od leta 1941 do 1943 na Dolenjskem, se je konec septembra 1943 skupno s člani primorskega narodnoosvobodilnega sveta umikal pred Nemci na Trnovsko planoto, kot poroča pisatelj France Bevk.³²³ S partizansko prepustnico je nato prešel Gorico in postal komandant italijanskih partizanov nekje v Karniji.

Važnejšo vlogo je imel Achille Marazza, ki je služil kot polkovnik v diviziji Isonzo v Novem mestu, nekaj časa v regimentu Como. Postal je član CLN (comitato di liberazione nazionale — komiteja narodne osvoboditve) za zgornjo Italijo, ki je bil vrhovni politični organ italijanske rezistence ali začasna italijanska vlada. Po letu 1945 je bil večkrat minister. General Masini, poveljnik alpinske brigade v zgornjem Posočju, je potem, ko je v zahodni Beneški Sloveniji ustanovil prve italijanske partizanske enote, prešel v Piemont, kjer je prevzel poveljstvo partizanske cone.³²⁴

Po nekaterih podatkih, ki mi sedaj niso znani, je le malo manjkalo, da ni prišel v glavni partizanski štab (CVL — Corpo di volontari della liberazione) namesto generala Cadorna.

³²¹ Glej revijo Movimento di liberazione italiana (MLI) 1955, št. 23, str. 49; 1955, št. 34-35, str. 25. L. Longo, Un popolo alla Macchia, Mondadori 1947. B. Bagaglia, Storia della resistenza italiana, Einaudi 1952, str. 184.

³²² L. Longo prinaša ob koncu omenjene knjige študijo SMRE — italijanskega glavnega štaba.

³²³ France Bevk, Pot v svobodo, Ljubljana 1953, str. 90.

³²⁴ Fermo Solari, Origini della resistenza Friulana v reviji MLI 1955, št. 34-35, str. 135.

Tu so navedena samo nekatera imena; bilo jih je gotovo več, ni pa mogoče pregledati vseh povojnih publikacij italijanskega odpora, ki tudi ne podajajo seznamov borcev in oficirskega kadra svojih enot. Vse te publikacije italijanskega odpora govore o nemških okupatorskih načrtih za uničenje, o ječah in taboriščih, o hajkah in preganjanjih in predvsem o uporu in odporu zdravih italijanskih sil. Tako so Italijani prišli v enak položaj kot Slovenci. Upamo, da je marsikateri Italijan, ki je doživel »Ljubljansko pokrajino« v letih 1941 do 1943, kasneje bodisi kot borec odporniškega gibanja ali samo kot opazovalec spoznal, kaj pomeni svoboda in boj zanjo.

THE ITALIAN OCCUPIER IN LJUBLJANA (1941—1945)

Summary

This study written from Italian sources does not aim at giving a critical review of all events that occurred in the years 1941—1945 and is unable to do that; it will only present an account of the chief occupiers' activities, from occupation and annexation of the country to turning it into a fascist land, and above all the fight against the Liberation struggle such as it was led by military as well as civil authorities.

The time between April 11th, when Italian troops marched into Ljubljana, and May 3rd is the time of military occupation and of the Civil Commissary's authority. Even then, the occupier begins to chase first and foremost the communists.

On May 3rd 1941 was proclaimed the annexation of the Slovene territory to Italy, and the Ljubljana Province, as a composing part of Italy, came into being. The State authority was entrusted to a High Commissary; there was a Council composed of the productive groups amongst the population, but it was only thought of as an advising body. Though a law declared that the men of the province were freed from military service, the High Commissary started, as far back as May 1941, a legion or militia in order to prepare people for further conscription. The country was at once managed on fascist principles: communal autonomy was cancelled; political associations and bourgeois political parties disappeared of themselves, and fascist organizations (such as Dopolavoro, Gill and Guff) were introduced. The Slovene bourgeois classes did not make the least opposition, but on the contrary were ready to give their co-operation. Emilio Grazioli, High Commissary, was convinced he had succeeded in pacifying the province. But the people's rebellion was already being prepared.

As far back as April 27th 1941, the Communist Party of Slovenia, the only strong and efficaciously active — though illegal — politic party gave the first impulse towards the creation of Liberation Front; it was followed by several progressive groups such as Sokols, Christian socialists, representatives of Slovene culture. After the attack of Soviet Union by Nazi Germany, the armed struggle was directly started and began in July 1941. The first fighting units were to be found in the very vicinity of Ljubljana, and further in Upper and in Low Carniola as well as in Styria. Till the Spring of 1942, the Chief Commandment of Partisan troops was in Ljubljana. Liberation Front spread out everywhere (from street to sub-district and district committees), in factories and offices. The first clandestine printing works published leaflets, and during the whole time of Italian occupation, papers such as »Slovenski Poročevalec«, »Delo«, organ of Communist Party, as well

as magazines for the young were issued. The National Security was organized as well as a revolutionary Court of justice.

In the first period of 1941, the first steps against the partisans were taken by civil authorities, i. e. the police headed by the Questor and backed by military authorities. General Mario Robotti, Commander of XIth Army Corps, criticized the police for being unable to lead such a fight.

On September 11th 1941, the High Commissary brought out a decree creating a special Tribunal and pronouncing death sentences on the rebels. A little later he began with the usual fascist method of internment.

Nevertheless, the resistance was getting stronger and stronger, so that Musso-
lini himself was compelled to interfere. His edicts («Bando») of October 3rd and 24th appointed a Military Court to judge rebels; any propaganda activity, any public antifascist demonstration was enough to bring people before that Court. Both edicts were to be in force in Slovenia and Dalmatia, i. e. the area given over to the IInd Italian Army. Only in Ljubljana, up to the date of September 8th 1943, there were 8737 cases against 13.186 Slovenes brought before Military Court; 83 death sentences and 412 perpetual imprisonment sentences were pronounced.

On October 29th 1941, anniversary day of the liberation of Slovenes from Austrian yoke, the population of Ljubljana commemorated that date by leaving the streets empty between 7 and 8 p. m.; on October 19th there was a partisan attack on Italian forces at Lož; thus, the occupier was compelled to take further steps in order to check the rebellion. An Italian war offensive was started in the region between Ljubljana and Ribnica; the police chased the students within the very precincts of the University; public places were more strictly controlled, domiciliary and individual searches were very frequent, special anti-partisan detachments were created. And now, there arose a dissension between civil and military authorities, as to who was to lead the fight against the rebels and how it was to be led. In Rome, the military command was rather aggressive against civil authorities, and reached what it aimed at.

A Duce's edict of January 1942 entrusted the army with the defence of public security in the Ljubljana Province. The army was given the right to take any steps it thought fit against the partisans. As to the civil population, military authorities were to act hand in hand with the civil ones. The Ljubljana Province was then put under a very special rule.

A period of hard trial began for the Slovene nation and specially for Ljubljana. The present study deals in several short chapters with all the severe measures taken by the occupier to stifle the national Liberation movement. In 1942, the Army began to build a defence zone by encircling Ljubljana with barbed wire, thus preventing every coming into the town. That defence zone was worked at by the Italian till September 1943. And, in order to repress a possible rebellion in the town itself, artillery forces were posted over and around the town, and the streets were blocked with bunkers and chevaux de frise; public buildings and barracks were being fortified.

Between February 23rd and March 25th 1942, great razias took place in Ljubljana, and then in the country; thousands of people were sent to internment camps in Gonars and the island of Rab. Soon, identity cards had to be backed by special permits if one wanted to go from one place to another. In every house, there had to be a list of all its inmates; bicycles, motor cars, even skis were confiscated, all that to enable the occupier to have a severe control over the population. Then, all radio receivers had to be given over, as well as uniforms and boots in order to prevent their being sent to the Partisans. Partisans' property was pilfered, partisans' families were more and more being exposed to hard reprisals.

Ljubljana, encircled with barbed wire, had become a vast jail where the curfew hour was at twilight.

But the population of Ljubljana obeyed the orders of Liberation Front, that had become a State within the State. In Slovenia, the partisans army had succeeded in freeing a large liberated area; its units had advanced almost to the very town of Ljubljana and Italian guns thundered from the Ljubljana castle.

Till July 1942, the military Command had undertaken several war operations, specially according to the plan »Primavera« (Spring), that was more or less of a defensive character. On his side, the High Commissary had worked out a plan for public security, the backbone of it was the fascist milizia, the organization of anti-partisans guerillas. A mass deportation of the Slovenes was thought of, and some upper military authorities partially carried it out. Mussolini approved of the plan at a meeting held in Gorizia in 1942. However, that mass deportation was for a time postponed. That plan meant a genocide crime against the Slovenes.

Between June 27th and July 1st 1942, the military authorities carried out new razias in Ljubljana; every street, every house was searched, and many people were arrested and sent to internment camps. Throughout the country, there were a great many arrestations. It is impossible to know exactly how many people were interned; in October 1942, there were 26.000 Slovenes interned in large camps — without mentioning the smaller ones and 15.000 of them were in the island of Rab — the camp of Death.

In the Summer of 1942, the Italian occupier started a strong offensive against the liberated area and the partisans' army. During that third offensive, — such as it is termed at the Yugoslav scale — over 50.000 Italian officers and soldiers were engaged in the several thrusts at Slovene territory; villages were burnt down, innocent people were killed or sent to internment camps.

But, in about a month's time, the Italian met with a great disappointment. General Mario Robotti, who had hardly put an end to the offensive in November 1942, was bound to recognize that it had utterly failed. In vain, did he set up in »liberated« villages an anti-communist milizia composed of quissling elements. The Slovene Liberation army formed into brigades and began its counter-offensive. At the attack on the Suhor positions, the occupier had 70 casualties, and that was but the beginning. »Hold positions«, »ensure and honourable existence to Italians«, such were the words written by General Robotti in December 1942.

A little later he was replaced by General Gastone Gambara, who had made himself known in Spain where he had led the fascist forces helping Franco. General Gambara tried to introduce new tactics by setting up anti-partisan military sections. But he did not meet with any success.

In July 1943, the Rome government ordered to fortify the former italo-yugoslav frontier. General Ambrosio had planned the retreat of Italian troops from the Balkans and the defence of the former italo-yugoslav frontier line, under Gambara's command.

With the downfall of fascism in 1943 Gambara became master of the Ljubljana province civil authorities, for the High Commissary Grazioli had already left the steering wheel in June 1943. But, though he proclaimed the Ljubljana province territory to be a war zone, he was no longer master of the situation. The partisans' army was getting stronger and stronger and advanced. Even the streets of Ljubljana were now quite alive: in August 1943, women held several manifestations for the releasing of those in jails, for the Allies victories, and on the whole against the occupier's rule.

The collapse of Italy in September 1943 put an end to the plan of defence on the former italo-yugoslav frontier. The Italian army collapsed while the partisan

brigades disarmed whole Italian units. The occupier retreated without fluttering flags, without music, deprived of arms. The Liberation Front and the Liberation Army were the only authorities in large areas of Slovenia. The rebellion sprang up in the Slovene Littoral, in that region forcibly taken by Italy in 1918, thus enlarging the liberated territory and wiping out the frontier that had divided the Slovenes between two States.

Thus pitiously ended the period of the Italian occupation in Slovenia.